

Дилором КАРИМОВА

**Содиқ Мунший -
Жондорнинг ширинкалом
шоири**

“Фан”

*“Содиқ Жондорий - пок ниятли, фозил, иқтидорли,
толиби илм ва яхши хулқлидир. Унда илму-донииш манбаи
яширинган.*

*Шеърлари замондошларининг таъриф ва таҳсинига
сазovor.*

Тартиб берган девони 15 минг байтдан иборат.

Маснавийлари ҳам мавжуд”.

Возеҳ Бухорий
XIX аср шоири ва адабиётшуноси.

Масъул муҳаррир - филология фанлари доктори,
профессор **Р.Ж.Воҳидов**

Тақризчилар: - филология фанлари номзодлари
Р.Баракаев, Э.Очилов

4603000000 - з - 578

К ----- Рез. 2001-11-26

М 355 (04) - 2001

© Ўзбекистон
Республикаси ФА
“Фан” нашриёти,
2001 йил.

ISBN 5 - 648 - 02806 - 7

СОДИҚ ЖОНДОРИЙ - СЕРҚИРРА ИСТЕЪДОД СОҲИБИ

Жамиятимиз, ҳаётимизда рўй бераётган жиддий ўзгаришлар ўтмишимизга, кечаги кунимизга чуқурроқ назар солишга даъват этмоқда. Юрт ва юртдошлар тарихининг нисбатан кам ўқилган саҳифаларини қайта варақлаш, улар тақдирини қоплаган пардаларни ойдинлаштиришга ундаётир. Мирзо Муҳаммад Содиқ Мунший Жондорийнинг ҳаёт ва ижод йўли ҳам ана шундай саҳифалардан биридир...

“Тафаккур озод бўлмаса, онг ва шуур тазйиқдан, қуликдан қутулмаса, инсон тўла озод бўлмайди”, - дея қайд қилади Республикамиз Президенти И.А. Каримов. Дарвоқе, 1753-1758 йиллар оралиғида Жондор туманига қарашли Хайробод мавзеида дунёга келган Содиқ Жондорий ҳам умр бўйи ана ўшандай тазйиқ исканжасида яшаб ўтди. Табиатан хушфеъл, илму маърифатга, адлу амниятга ташна бу улуғ инсон зийраклиги, юксак ақлу фаросати туфайли эл назарига тушди, замондошлари эътиборини қозонди. XVIII асрнинг анъанавий таълим тизимида таҳсил кўрган Содиқ Жондорий диний ва дунёвий фанларда алоҳида ибрат кўрсатгани туфайли унга Манғит амирлари саройида фаолият кўрсатиш учун яхши ният ила йўланма берилди. Афсуски, ширин орзулар саробга айланди..

Тазкира ва тарихий асарлардаги қайдларга кўра, Мирзо Содиқ Бухоро Манғит ҳукмдорлари амир Дониёл оталиқ (ҳукмронлик даври 1753-1785), амир Шоҳмурод (1785-1800) ва амир Ҳайдарлар (1800-1827) саройида турли нуфузли лавозимларда фаолият кўрсатган, оддий муншийлик (котиблик)дан сармунший (бош мунший) даражасигача кўтарилган эди. Эгаллаган мансаби тақозосига кўра, амирлик девонидан чиқадиган барча ҳужжатлар, олий фармонлар, расмий мактублар, ёрлиқу иншолар унинг нигоҳидан ўтган. Содиқ Жондорий ўша расмий

ҳужжатларни таҳрир этган ва улар пастида ўзининг муҳри билан босган.

Муҳрда нақшланган сўзнинг биринчиси “Мирзо” - “котиб, гўзал хат соҳиби, ўқимишли, мулло, эътироф қилинган саводхон” маъноларини англатса, иккинчиси, “Содиқ” шоирнинг номи бўлиб, унинг шеърларида адабий таҳаллус вазифасида келади. Ўз номини адабий таҳаллус сифатида қабул қилиш ва асарларида қўллаш - Шарқ халқлари адабиёти учун янгилик эмас. Асрлар давомида бундай анъана адабиёт оламида амал қилиб келган. Содиқ Жондорий ҳам ўша адабий удумга риоя этган. “Абдували” ва “ибн” ном сўзлари эса шоирнинг отасига тегишли. Яъни Содиқ Абдували ўғлидир.

Юқорида айримлари қайд қилинган фазилатларнинг деярли барчаси Содиқ Жондорий маънавий-руҳий оламида, табиатида бор эди. “Муҳаммад” ном атамаси эса охирулзамон пайгамбарига садоқат рамзидир. Жаноби расули акрамдан кейин бу сўз - ном баъзан ҳақиқий исм ва гоҳида шарафли унвон, қўшимча омоним вазифаларида қўлланиб келинган. Содиқ Жондорий тақдирида мазкур ном иккинчи вазифада мусулмончиликка қомил садоқат нишонаси сифатида қўлланган десак, хато бўлмайди. “Мунший”, “Сармунший” шоҳлар девонидаги рутба, лавозимга тегишли атамадир. Юқорида қайд этганимиздек, ушбу истилоҳ “котиб, бош котиб, давлат котиви” маъноларини англатади. Мирзо Содиқни манбалар “Жондорий”, “Бухорий” тарзида ҳам тилга олади. Булар жуғрофий атамалар, жойларга алоқадор номлар бўлиб, шоирнинг ўша табаррук замин фарзанди эканлигини билдиради. Алқисса, юртдош шоиримизнинг тўла номи мумтоз манбаларда “Мирзо Муҳаммад Содиқ ибн Абдували Мунший Жондорий Бухорий” тарзида акс-садо беради. Бухоройи Шариф мадрасаларида зукколик кўрсатган Мирзо Содиқ илоҳиёт, фикҳ (ислом қонуншунослиги), иншо (фикрни ёзувда ихчам ва равон ифодадай олиш санъати), ҳуснихат бобида айрича маҳорат

нишонларини кўрсата олган. Ундаги ана ўша қирралар Мирзо Содик тақдирини Манғит амирлари саройига боғлади.

У ўз даврининг зариф инсони, илоҳий ва маънавий арбоби сифатида эл-улус дарди билан нафас олди. Умум манфаатини шахсий орзу ҳавасдан баланд қўя билди. Саройда туриб жафокаш халққа кўмак қўлини чўзди, уларни ҳимоя қилди. Сарвари коинот Муҳаммад Мустафонинг “Худпарастликдан бутпарастлик афзал”, - ҳадиси шарифи Мирзо Содикни бир лаҳза бўлса-да, тарк этган эмас. Забардаст шоирнинг кўп сонли шеърини мероси ана шундай қатъий хулосага келиш учун ғоявий асос беради. Жумладан, қуйидаги парчада ҳам ўшандай руҳ яққол назарга ташланади:

Шуд умри азиз сарф бо нокасу кас,
Афсус, ки нақди умр зоеъ кардам.

(Афсуслар бўлсинки, азиз ва қимматли умримни касу нокаслар учун зоеъ кетказдим).

Ҳа, шоир ҳаётининг энг гўзал фасли - баҳори шоҳлар саройида кечди. Унинг шоҳларга сидқу садоқат билан ўтган умрининг “мукофоти” ғариблик бўлди. Ҳасадчиларнинг фисқу фасодлари, сарой муҳитида ўрнашган манфур мансабдорларнинг чақимчиликлари оқибатида Содик Жондорий Бухоройи Шарифдан узоққа, Дарвозга мансаб бериш баҳонасида бадарға қилинади. Умрининг сўнгги йилларини изтироб ва руҳий муҳтожликда ўтказган шоир 1819 йилда Қаршига, Бухоро Манғит амирларининг иккинчи қароргоҳига чақириб олинади. Манбаларнинг шаҳодатига биноан, у Қаршида 1819-1820 йиллар оралиғида сирли равишда (кутилмаганда) дунёни тарк этади.

Содик Жондорийдан бизга каттагина илмий-адабий мерос етиб келган. Ўша маънавий хазинанинг етакчи қисмини ғазаллар, дostonлар ва тарихий асарлар ташкил этади.

Тошкент, Санкт-Петербург, Душанбе шаҳарлардаги қўлёзма заҳираларида шоирнинг адабий мероси намуналари сақланмоқда.

Ўша нодир манбалар орқали 300 га яқин газал, фард, рубоий, мухаммас, муаммо, қитъа каби жанрларда ёзилган шоир шеърлари бизгача етиб келган. Шунингдек, Мирзо Содиқнинг “Рафъи тумани Оҳугиру Хайробо” (“Оҳуғир ва Хайробо туманларига саёҳат”), “Қазову қадар” (“Қисмат”), “Дахмаи шоҳон” (“Шоҳлар қабристони”), “Ошиқ шудани дарвеш ба духтаре” (“Дарвешнинг бир қизга ошиқ бўлгани”) каби дostonлари ҳам мавжуддир.

Зуллisonайнлик анъанасига риоя қилган, бироқ ўзбек тилидаги асарлари ҳозирча пинҳон қолаётган шоирнинг маънавий мероси ХХ аср тадқиқотчилари эътиборидан ҳам четда қолган эмас. Мирзо Содиқ адабий меросига доир дастлабки самимий мулоҳазалар академик В.А.Абдуллаев, проф. А.А.Семёнов, проф. Р.Ҳодизода, проф. У.Каримов, доцент М.Абдурахмоновларнинг ишларида баён қилинди. Айниқса, тожик адабиётшуноси Усмон Каримовнинг содиқшуносликка қўшган ҳиссаси каттадир. У биринчилардан бўлиб, Мирзо Содиқ ҳақида махсус тадқиқот яратди ва Душанбеда, тожик тилида алоҳида рисола нашр эттирди. Шундай савоб ишлар ҳамон давом этаётир.

Истиқлол шарофати туфайли Содиқ Жондорий ҳаёт ва ижод йўлига бўлган қизиқиш янада авж олди. Истеъдодли тадқиқотчи Дилором Каримова юртдош бобокалони тақдирининг ноаниқ қирраларини ойдинлаштириш орзуси билан илм йўлини танлади. Тинимсиз изланди, қадимий қўлёзма манбалар билан сирлашди, бой маълумотларни қўлга киритиб, Содиқ Жондорий ҳақида ўқишлигина диссертация ёзиб, муваффақиятли ҳимоя қилди. Бироқ Дилоромнинг Содиқ Жондорийга бўлган садоқати, изланишлари давом этмоқда. Сизнинг эътиборингизга ҳавола қилинаётган рисола ҳам олима ва шоиранинг ўша баланд ихлосу муҳаббатидан

нишонадир. Содиқ Жондорийнинг бизга қолдирган шеърӣй, илмӣй, тарихӣй, ахлоқӣй асарлари, таржималари баҳри кабир - тубсиз маънавий уммонга қиёс этгулиқдир. Дилором ўша баҳрдан, назмӣй бўстондан кичик бир гулдаста ясаб, Сизнинг ҳукмингизга ҳавола қилмоқда. Тўғри, мўъжаз гулдаста норасоликлардан ҳам холи эмас. Дарвоқе, Дилоромнинг ўзи бағишлов шеърларидан бирида:

Мен, Дилором, энди ором билмагайман изланиб,
Ким савоб иш бошлагай, қўллар эгам ул бандани.
Ҳақ шаҳодат айласун ким, қўлласун руҳинг мудом,
Содиқо, шоир бобом, элимга қайтаргум сани, -

дея онт ичади. Салоҳиятли олиманинг шу самимӣй ва беғараз қасами унга йўлдош юришига шубҳам йўқ. Шундай экан, унинг ширинкалом шоирга доир илмӣй-шеърӣй туҳфалари ҳам бардавомдир...

Шу ерда битикларимга нуқта қўймоқчи эдим. Бироқ дилимдаги бир армон яна икки уч жумла ёзишга ундади. 90-йилларнинг ўрталари эди. Жондор тумани ҳокимлигидан Содиқ Жондорий ҳақида бир тадбир ўтказиб бериш хусусида таклиф олдик. Бухоро Давлат университетининг бир гуруҳ адабиётшуносу тарихчилари ушбу даъватни мамнуният билан қабул қилдик ва жонли мулоқотга қизгин ҳозирлик кўра бошладик. Белгиланган кунда Бухоро Давлат университетининг ўндан зиёд мударрислари Жондорга етиб бордик. Бизни туман ҳокими, Алпомиш келбатли, маънавий дунёси бой, самимӣй инсон Ҳ.Т.Раҳмонов мамнуният билан кутиб олди. Туман марказидаги Маҳмуд Торобий номи билан аталувчи маданият қасри байрам либосида. Йиғингоҳ лиқ тўла. Унда туманнинг шинаванда инсонлари тўпланган эди. Тадбирни Ҳамро Темирович ўзи ғоят назокат билан бошқарарди. Унинг қувончу орзулари чексиз эди. Ленин ҳайкалидан бўшаб қолган майдонга Содиқ Жондорийнинг салобатли сиймосини ўрнатиш ҳақида баҳсу мунозаралар бўлди... Афсус, бу инсон ҳаётдан жуда эрта кетиб қолди. Оққон хасталигига чалинган Ҳ.Т.Раҳмонов ўша кунлари ҳам

жиддий табобат билан банд бўлган. Лекин шундай бўлишига қарамай, у тўрт ярим соат миқ этмай биз билан бирга бўлиб, тадбирни бошқарди, баҳслашди, фикр айтди. Алқисса, унинг қувончларининг чеки чегараси йўқ эди. Ўша кунларда Дилоромнинг тадқиқот мавзуи белгиланди... Начора, дунё яна бир карра ўз камлигини кўрсатди. Ҳамро Темирович бугунги бахтиёр кунларга етиб келолмади...

Ҳукмингиздаги шу мўъжаз китобчани руҳи мунаввари шод бўлгур ўша улуғ инсон орзуларининг бир ғунчаси сифатида қабул қиласиз деган умиддаман, муҳтарам китобхон!

Маърифатпеша, қалби она заминга юксак муҳаббат билан урувчи инсонлар бор экан, тарихий хотира ўлмайди. Зеро, муҳтарам Президентимиз ҳам “Тарихий хотирасиз келажак йўқ”, дея бежиз башорат қилмаганлар...

Филология фанлари доктори,
профессор **Р. Ж.Воҳидов**

МУҚАДДИМА

Ўзининг ўлмас ва ўчмас тарихи, бебаҳо ва залворли маданиятига эга бўлган ўзбек халқига истиқлол яна бир хайрли иш имкониятини берди. Бу ўзини англаш бахти, миллий ва маданий, адабий ва диний қадриятларни тиклаш, асрий анъаналарга қайта ҳаёт бағишлаш имкониятидир. Тарихий воқеа-ҳодисаларга, буюк шахслар фаолиятига илмий холислик нуқтаи назаридан ёндашиш, кўҳна меросни халққа қайтариш йўлидаги хайрли ишларга давлат томонидан катта эътибор берилаётганлиги боис кўплаб буюк аждодларимиз номларининг оқланиши, меросларининг халққа қайтарилиши, таваллуд кунларининг мамлакатимиз ва жаҳон миқёсида катта тантана билан нишонланиши миллатимизнинг ўзини таниш йўлидаги хайрли ишлари сифатида баҳоланиши жоиз.

Бу гап тўлиғича ўзбек адабиёти тарихига ҳам тааллуқлидир. Зеро, кўп асрлик ўзбек адабиёти тарихининг қанчадан қанча саҳифалари ҳали ўз тадқиқотчиларини қутиб ётгани ҳеч кимга сир эмас. Айниқса, диний адабиёт ва сарой адабиёти намуналарини ўрганиш борасида ҳали жуда кўп ишлар қилиниши керак. Шўро даврида деярли ўрганилмаган ёхуд қисман ўрганилган бўлса-да, ўша давр сиёсати манфаатлари нуқтаи назаридан тадқиқ этилган ўзбек адабиёти тараққиётида ўзига хос ўрин тутадиган ана шундай даврлардан бири XVIII асрнинг иккинчи ярми ва XIX асрнинг бошлари Бухоро адабий муҳитидир. Маълумки, адабиётшунослигимизда бу давр ва муҳит адабиёти шу пайтгача нисбатан кам ўрганилган. Бунинг боиси эса, назаримда, бу давр адабиёти намуналарида диний-тасаввуфий қарашларнинг устиворлиги билан белгиланади. Бу давр адабиётини яхлитлиғича ва хусусан етакчи намоёндаларининг ҳаёти ва адабий меросларини Шарқ адабиётининг ўзига хосликлари нуқтаи назаридан ўрганишни тақозо қилади.

Яна, оу давр адиблари ижодини чуқур ўрганиш ўзбек ва тожик тилларидаги зуллисонайн (икки тилли) адабиётнинг ўзига хос жиҳатларини ойдинлаштиришда ҳам катта аҳамият касб этади.

XVIII асрнинг иккинчи ярми ва XIX асрнинг бошларида Бухорода яшаб ижод этган, шу давр адабий муҳитида катта ўрин тутган Мирзо Содиқ Мунший Жондорий ҳам ҳозирча ўзбек адабиётида ўз ўрни ва муносиб баҳосини етарли даражада топмаган ижодкорлардандир. Тарихий-адабий манбаларда Мирзо Муҳаммад Содиқ Мунший Жондорий номи билан тилга олинадиган шоирнинг ҳаёти ва ижоди ҳали кенг илмий жамоатчиликка, китобхон халқимизга у қадар маълум эмас. Бу гап кўпроқ ўзбек адабиётшунослигига дахлдор. Чунки, кўшни Тожикистонда Содиқ Жондорий таржимаи ҳоли ва адабий меросини ўрганиш борасида бир қанча ишлар амалга оширилган.

Содиқ Жондорий яшаб ўтган XVIII-XIX асрлар нафақат сиёсий, балки, бу давр Бухоро адабий муҳитида ўзига хос жонланиш даври ҳам бўлди. Бу даврда Бухорода Содиқ Жондорийдан ташқари Қонеъ, Ворас, Мирзо Ато, Муҳаммад Шариф Осиф, Абдураҳмонхўжа Носеҳ, Жунайдулло Ҳозик, Сўфихўжа Сўфий, Фориғ, Пари Ҳисорий, Маҳзун Самарқандий, Матлаб Самарқандий, Мавзун Бадахшоний, Ансаб Бухорий, Музтар Косоний, Фитрат Вардонзеҳий, Раҳим Гармий, Жонмуҳаммад Жоний, Мужрим Обид, Сайқалий, Шавқий, Хиромий, Қори Раҳматулло Возеҳ, Исо Маҳдум Бухорий, Мирзо Абдулқодирхожа Савдо, Аҳмад Дониш, Шамсуддин Шоҳин, Музтариб, Мухлис Бадахшоний, Ҳасрат, Бебок, Ҳайрат, Мирзо Сомий, Саҳбо каби ўнлаб ижодкорлар яшаб, ижод этганлар.

Ана шу шоирлар даврасида, адабий ҳаёт қайнаган бир шароитда Содиқ Жондорий ижоди ҳам равнақ топди. Ғаъкидаш лозимки, шоир ҳаётининг кўп даври сарой муҳити билан боғлиқ ҳолда кечди.

БИРИНЧИ ФАСЛА

ДАВР - ИЖОДКОР БАЛОҒАТИДА МУҲИМ БОСҚИЧ

СОДИҚ ЖОНДОРИЙНИНГ ҲАЁТ ЙЎЛИ

Содиқ Жондорий Бухоро вилояти Жондор туманидаги Хайробод қишлоғида 1753-58 йиллар оралиғида туғилган (шоир туғилган йил ҳеч бир манбада аниқ кўрсатилмаган). Унинг болалик ва йигитлик йиллари ҳақида деярли маълумот йўқ. аммо шоиртабиат ўсмир йигитнинг иқтидори, гўзал ҳуснихати ва донолиги халқ ичида маълум ва машҳур бўлган ва Жондор қозиси уни ўзига саркотиб (мирзабоши) қилиб олган. Унинг кенг билим доираси, катта истеъдоди, ҳуш хулқи ва ҳозиржавоблиги ҳақидаги овозалар Бухоро амири саройигача етиб келган. Бухоро ҳукмдори Дониёл оталиқ таклифи билан саройга келган Содиқ Жондорий амир Шоҳмурод, амир Ҳайдарлар ҳукмронлиги даврларида ҳам сармунший (бош мунший) сифатида хизмат қилади. Ўз билим доирасини янада кенгайтирмоқ ниятида Бухоро мадрасаларида таҳсил кўрган шоир замонасининг машҳур кишиларидан бўлган.

Кўринадики, Содиқ Жондорий уч манғит амирининг хизматида бўлган. Шу амирлар даврида Бухорода аҳвол қандай эди? Тарихимиз китобининг шу даври саҳифаларига бир назар солсак.

Манғитлар - Бухорода ҳукмронлик қилган сулолаларнинг энг сўнггиси. Бу сулолага 1753 йилда манғит уруғидан чиққан Муҳаммад Раҳимбийнинг Бухоро тахтига ўтириши билан асос солинади. Мирзо Сомийнинг ёзишича, Раҳимбийнинг отаси Муҳаммад Ҳаким Аштархонийларнинг сўнгги вакили Абулфайзхон салтанатида оталиқ лавозимини эгаллагач, кўп ўтмай Бухорода катта нуфузга эга бўлиб олади. Хон унинг қўлида бир кўғирчоққа айланади. Давлат ишларини амалда Ҳакимбий оталиқ юритади. У бу билан ҳам қаноатланмай,

Эрон шоҳи Нодиршоҳ билан тил бириктиради ва Бухоронинг ичдан емирилаётганидан уни хабардор этиб, бу юртни қўлга олишга даъват этади. Ҳақимбийнинг бу хоинликдан кўзлаган мақсади ўғли Раҳимбийни Бухоро тахтига ўтқизиш эди. Шу тариқа 1740 йилда у Нодиршоҳга Бухоро дарвозаларини очиб бериб, ўз юртининг Эрон вассалига айланишига сабаб бўлади. Ҳақимбий вафотидан сўнг Нодиршоҳ тавсияси билан 1743 йилда Раҳимбий оталиқ лавозимини эгаллайди ва Бухоро тахти учун курашни давом эттиради. 1747 йили Нодиршоҳ қатл қилинган, Абулфайзхон ҳам қатл этилади ва унинг ўғли Абдулмўъминхон номигагина хон кўтарилиб, амалда эса ҳокимият Раҳимбий қўлига ўтади. У 1748 йилда Абдулмўъминхонни ҳам ўлдириб, Абулфайзхоннинг кичик ўғли Убайдулло номига хутба ўқитади.

Раҳимбийнинг ўзини тўғридан-тўғри хон деб эълон қилмаганлигининг сабаби ўша даврдаги таомилга кўра Чингизхон авлодидан бўлмаганлар хонлик тахтига номуносиб эди¹. Шунга қарамай, 1753 йилда Раҳимбий руҳонийлар ва мансабпараст амалдорларнинг қўллаб-қувватлаши билан, ниҳоят, Бухоро тахтига “амир унвони билан” ўтиради. Сомий ўзининг “Тухфаи шоҳий” асарига Муҳаммад Раҳимни илм ва санъат аҳлига ҳомийлик қилган оқил ва мард “ҳукмдор” сифатида тасвирласа, Фитрат “У қайсар ва жоҳил киши бўлиб, ўзининг тор мақсадлари ва шахсий манфаатлари йўлида ҳар қандай нодонлик ишларига ҳам қўл урар эди”, - деб ёзади.

1758 йилда Муҳаммад Раҳимхон вафот этади. Ҳукмдорлик хутбаси Абулфайзхоннинг авлодларидан бўлган Абулғозийхон номига ўқилган бўлса-да, амалда ҳокимиятни 1758 йилдан 1785 йилгача унинг амакиси Муҳаммад Дониёл оталиқ бошқаради (У амирлик рутбасидан воз кечиб, оталиқ номи билан қаноатланади).

---

¹ Қаранг: Мирза Абдулазим Сами. “Тарих-и салатин-и мангитийа”.
Перевод и примечания Л.М. Епифановой. - М., 1962. - С. 42-47.

Дониёл оталиқдан кейин Бухоро тахтига 1785 йилдан 1800 йилгача унинг ўғли Шоҳмурод ўтирди. Кўпгина манбаларда, жумладан, Мирзо Сомийнинг манғит амирлари тарихига бағишланган китобида ҳам амир Шоҳмурод ҳақида ижобий маълумотлар берилади. У барча илмларни етарлича эгаллаган бўлиб, ўз ақли ва иқтидори билан ажралиб турар эди. Лекин у сўфийликка мойил - дарвештабиат инсон, ҳудожўй, сермулоҳаза ва меҳрибон киши бўлган. Сомийнинг ёзишича: “У на дунёвий, на диний имтиёзлардан фойдаланди, на еб-ичиш, на кийиниш ҳақида қайғурди. Унинг бутун кийим-бошини ўн икки дирҳам атрофида баҳолаган эдилар, у буғдойдан ёрмага ўхшаш бирор-бир таом тайёрлаб ейиш билан қаноатланарди. Унинг амалдорлари камдан-кам ҳукмдорга насиб этадиган мол-дунёга эга бўлиб, жуда қимматбаҳо кийимлар кияр эдилар. Бу давлат бошлиғи қаноат ва тақвода ўз даврининг намунаси эди”¹.

Амир Шоҳмурод “мавжуд ҳаётни яхшилаш учун анча сезиларли ишлар қилди. У ҳоқимиятга келгач, тўрт ислоҳот ўтказди: молия, маъмурий, суд, ҳарбий соҳада. Бир қанча солиқларни бекор қилди. Туман ва йирик қишлоқларга қозилар тайинлади. XVIII аср бошидаги алғов-далғовларда талон-тарож қилинган ер-мулк, вақф ҳужжатларини янгилаб, қайта тиклади. Амир Шоҳмурод ўтказган суд ислоҳотига мувофиқ олий маҳкама ташкил этилиб, унга қирқта қонуншунос (фақиҳ) кирган. Янги ислоҳотга кўра, эгаллаб турган лавозимдан қатъи назар, жабрланувчи ва жавобгарнинг суд жараёнида шахсан иштирок этиши мажбурий деб белгиланди. Олий суд маҳкамасидаги фақиҳлар амир Шоҳмурод томонидан тузилган фикҳий қўлланмага асосланиб иш юритганлар”².

---

¹ Мирза Абдулазим Сами. Тарихи салатин-и мангитийя (История мангитских государей). - С. 48-52.

² Тўраев Х., Ғани И. Мангит амирлари кечмиши ва талқини// Ўзбекистон адабиёти ва санъати. 1994, 16 сентябр.

Мирзо Содиқ ҳам амир Шоҳмуродга ҳурмат билан қарайди. Унинг тахтга ўтириши муносабати билан куйидаги қитъани ёзади:

Эй дил, гами замона кунун бар канор неҳ,
Айёми хуш расид, кушо аз жабин гиреҳ.
Даврон бинои зулму ситамро ба бод дод,
Бунёд кард қасри адолат ба шаҳру деҳ.
Моҳи барот волии шаҳру Бухоро шуд,
Маъсум би зи фазли худованди бешабеҳ...
Соли Жулуси мири адолатшиорро
Жустам зи ақлу хидмати асҳоби кеҳу меҳ.
Хоҳи, ки Шоҳмурод, ду кавнат бар оварад,
Пири хирад бигуфт: “Шариат ривож, деҳ”¹.

Маъноси: Эй дил, замона ғамини энди бир четга суриб ташла, яхши кунлар келди, пешонадаги ажинларни ёзиб юбор. Зулму ситам биносини даврон елга берди, шаҳру қишлоқларда адолат қасрини бунёд қилди. Барот (шаъбон ойнинг 15-куни, бу кун ислом динида байрам) кечасида Бухоро шаҳрининг ҳокими бўлди. У гуноҳлардан поку худованд фазлидан беназир. Адолатшиор амирнинг тахтга ўтирган йилини катта-кичик дўстлариму ақлимдан сўрадим. Ақл пири дейдики: “Шоҳмурод, икки дунёни қўлга киритмокчи бўлсанг, “шариатга ривож бер”.

Бу ерда “Шариатга ривож бер” тарихи абжад ҳисоби бўйича ҳижрий 1199, милодий 1785 йил - яъни Шоҳмуроднинг тахтга ўтирган йилига тўғри келади. Чиндан ҳам Шоҳмурод динни, шариатни ривожлантиришга катта эътибор берган. Мирзо Сомийнинг ёзишича “Амир Маъсум ва ғозий номини олмиш амир Шоҳмурод одил, ҳақгўй ҳукмдор эди. Унинг амирлиги даврида барча бидъатлар бекор қилиниб, суннати Расул яна кучга кирди. У шариатни кенг миқёсда ёйиб, ўз

---

¹ Содиқ, девони. 78-бет. Ўз ФАШИ қўлёзмалар хазинаси. Қўлёзма № 3913 (Кейинги парчалар ҳам шу девондан олиниб, саҳифаси қавс ичида кўрсатилади).

ҳолига ташлаб қўйилган вақфларни қайта тиклади, масжиду мадрасаларни таъмир эттирди, қадамжой авлиёларни обод қилди. Мамлакатда мосуво бўлаёзган шон-шукуҳни яна тиклаб, давлатта файзу чирой ато этди”¹.

Абдулазим Сомий ўзининг “Тухфаи шоҳий” асарида ҳам амир Шоҳмуродни олим, тақводор, мард ва камтарин бўлган идеал ҳукмдор сифатида тасвирлайди.

Аҳмад Дониш ҳам “Манғит амирлари тарихи” рисоласида амир Шоҳмуродни халқни кўпгина солиқлардан озод қилган оқил ва одил ҳукмдор сифатида тилга олади.

Амир Шоҳмуроддан кейин 1800-1826 йилларда тахтга унинг ўғли - “Амир Сайид” унвони билан машҳур бўлган амир Ҳайдар ўтиради. Сомий бу амир тўғрисида “Амир Ҳайдар олим, одил ва саҳий ҳукмдор эди. У барча илмларни етарлича эгаллади. Давлат ишлари билан банд бўлишига қарамай, мадраса талабаларига дарс беради. Минглаб толиби илмлар унинг шогирди ҳисобланарди. У шариатта ривож бериб, зулм ва ҳақсизликка барҳам берди, одамлар осойишта яшай бошладилар”, - дейди. Лекин ўз фозилиги ва олимлиги билан тарихда машҳур бўлган бу ҳукмдорнинг кўп вақтини олиму уламолар даврасида ўтказиши бошқа ҳокимларга ёқмаганлиги учун ҳам унинг ҳукмронлиги даврида турли вилоятлар ва шаҳарларда қўзғолонлар бўлиб турган. Аҳмад Донишнинг ёзишича, ҳар уч ё олти ойда бир ғалаён кўтарилиб туриши жиҳатидан амир мамлакатни бошқарган давр муттасил феодал урушлар даври сифатида характерланади. Бу даврда Хоразм хонлари ҳам Бухорога бир неча марта ҳужум қилдилар. Натижада, амир Ҳайдарнинг турли урушлар ва исёнларни бостириб туришига тўғри келади.

---

¹ Мирза Абдулазим Сомий. Манғит султонлари тарихи ёки Бухоро хонлигининг инқирози// Шарқ юдузи, 1993, 3-4-сон, 131-бет (Илҳом Султонов тарж.).

Шу тариқа, манғитлар сулоласи 1920 йил (Бухорода Шўро ҳукуматининг ўрнатилиши)га қадар ҳукмронлик қилди. Биз бу ерда Содиқ Жондорий ҳаёти билан боғлиқ бўлганлиги учун фақат Дониёл оталиқ, амир Шоҳмурод ва амир Ҳайдарлар фаолиятига қисман тўхталиб ўтдик, Содиқ Жондорий саройда хизмат қилар экан, дастлаб бу амирларни мақтаб қасида ва қитъалар ёзади. Шеърларида уларни одил, раиятпарвар, фазлу камол соҳиби деб кўкларга кўтаради. Содиқ Жондорий сармунший сифатида давлатга тегишли барча ишларга фаол аралашган. Амир Шоҳмурод ва амир Ҳайдарнинг турли юришларида ҳамроҳлик қилган. Шоирнинг “Тарихи манзум” (Шеърӣ тарихлар) номли тарихий-бадий асари ҳамда қитъаларидан маълум бўлишича, у амир Шоҳмуроднинг Эрон ва Афғонистонга қилган юришларида бирга бўлган.

Содиқ Жондорий давлат ишлари билан бадий ижодни биргаликда давом эттиради.

Деҳқон оиласидан етишиб чиққан Мирзо Содиқ ўз иқтидори билан донг таратди. Шоирнинг Жондорий таҳаллуси туғилган жойини билдирса, Мунший лақаби хизмат вазифасидан келиб чиққандир.

Мирзо Содиқ Мунший Жондорийнинг амир саройидаги мавқеи жуда баланд бўлиб, амир-амалдорлар чиқараётган ҳар бир ҳужжат унинг қўлидан ўтар эди. Маълумки, Мунший чиройли ҳуснихат эгаси бўлишидан ташқари, саводли ва дунёқараши кенг киши бўлиши талаб қилинган. Бу бежиз эмас. Чунки иншонинг (иншо сўзи бу ерда кенг маънода бўлиб, насрнинг бир тури, санъат, ёзишмалар, муҳим ҳужжатларни битмоқ маъносини ифодалайди) ижтимоий-сиёсий, адабий-бадий аҳамияти катта эди. Санъатлар, бадий тасвир воситаларидан имкони борича унумли фойдаланиш аввало шахсий ёзишмаларгагина эмас, балки расмий иншоларга ҳам бирдек тааллуқлидир, - деб ёзган эди Қ.Эргашев.

Иккинчидан, ёзишмаларнинг ўзига хос одоби бўлганки, уларга амал қилиш шарт эди. “Айниқса, хонлар, султонлар

ўртасида ёзишмаларда ўша даврдаги мавжуд қоидаларга риоя қилмаслик, адресат шаънига номуносиб, қўпол сўзларни қўллаш оғир оқибатларга олиб келган. Баъзан ҳатто подшолар ўртасида урушларга ҳам сабаб бўлган”¹.

Содиқ Мунший бу борада ўз даврининг яктоси эди. Чунки бир қишлоқи йигитнинг амирлик пойтахтида соҳиби девон бўлишининг ўзи бўлмайди. У бундай юқори даражага ўзининг тенгсиз иқтидори, чуқур илми, кенг дунёқарашни, юксак ахлоқи эвазига эришган. Зеро, унда муншийлик учун талаб қилинадиган барча хусусиятлар мужассам эди.

Содиқнинг замондоши бўлган Носеҳ Хатлоний унинг шоирлик иқтидорию муншийлик истеъдодини таърифлаб шундай ёзган эди:

Хусусан Муншийи маънимувофик,
Сипеҳри назро субҳ аст Содиқ.
Уторидфитрату тахмисбайзост,
Уружи пояи назмаш сурайёст.
Ба дасти хомаи муъжизбаёнй,
Бирезад обиҳайвон аз сиёҳий.
Кунад таҳрири иншо он гуҳаррез,
Қалам гардад саропо найшакаррез².

Маъноси: “Содиқ назм осмонининг тонгидир. Юксак ақлу заковат эгаси. Тахмис (бошқа шоирлар газаларига мухаммас - Д.К.) боғлашда тенги йўқ. Назмининг даражаси сурайё юлдузи қадар баланд. Сеҳрли қаламининг қудрати билан оддий сиёҳни обиҳайвон (тириклик суви)га айлантиради. У иншо ёзганда, қалами бошдан оёқ гавҳар тўқувчи шакарқамишга айланади”.

---

¹ Эргашев Қ. Ўзбек насрида иншо (Навойи “Муншаот”и мисолида): Филол. фанлари номзоди... дис. автореф. - Тошкент, 1996, 10-бет.

² Абдурахмонхожа Носеҳ, Маснавийи “Мажлисафруз”. - Тожикистон Республикаси ФА Шарқ қўлёзмалари захираси. Душанбе, 1948-рақамли нусха. - Б. 254°.

Возеҳ уни “Фазлу дониш ва лутфу марҳаматда ҳаммадан баланд”, - деса¹, Ҳашмат ўз “Тазкират уш-шуаро”сида Содиқ Жондорийнинг фазилатлари хусусида сўз юритиб, унинг тарих, ҳадис ва луғат илмларида иқтидори юксак эканлигини таъкидлайди².

Абдулазим Сомий ҳам Мирзо Содиқнинг “фазлу камол безаги билан музайян, дониш либосига ўралган, хушқалам ва зеборақам котиб, ёзиш ва таҳрир қилишда яқтои замон, шеър ва иншоода беназир” эканлигини қайд қилиб, унинг муншийлик борасидаги маҳорати ва шуҳрати ҳақида қуйидагича ёзади:

Дар ин боб як нусхаи бебадал
Зи гуфтори Содиқ - балоғатсамар.
Ки у буда мунший жаннатмакон
Амир Шоҳмуроди шужоатнишон³.

Маъноси: “Бу ерда яна бир беназир нусха - Содиқнинг бадий юксак асарлари. У жаннатмакон, шижоатли амир Шоҳмуроднинг муншийси эди.”

Амир саройи - бошқарув ҳокимияти. Халқни бошқариш билан боғлиқ барча ҳужжатлар, ёзув-чизувлар шу ерда бўлади, демакки, Содиқ Муншийнинг қўлидан ўтади. Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси Шарқшунослик институти қўлёзмалар фондида сақланаётган 299, 302, 1495-қўлёзмалар муншаот - Содиқ Жондорий томонидан ёзилган фармонлар, мактублар ва иншооларни ўзида мужассамлаштирган.

Ана шу қўлёзмаларни варақлар эканмиз, бир янги, ноёб топилмага дуч келдик. 299-рақамли қўлёзма ҳужжатлари остига Содиқ Муншийнинг шахсий муҳри босилган. Муҳр икки хил шаклда: бири тўртбурчак кўринишда бўлса, иккинчиси - эллипс шаклидадир. Муҳр ичига “Мирзо Содиқ ибн Абдували” деган сўзлар ёзилган.

¹ Раҳматулло Возеҳ. Тухфатул-аҳбоб. - Бухоро санъат музейи. 400-рақамли нусха. - Б. 162.

² Мирсиддиқ Ҳашмат. Тазкиратуш-шуаро. ЎзР ФА Шарқшунослик институти қўлёзмалар фонди. 2729-рақамли қўлёзма. 79^б-варақ.

³ Мирзо Абдулазим Сомий. Тухфаи шоҳи. Нусхаи № 2091 (ТШ), в. 94^б.

Демак, шоирнинг, умуман сарой муншийларининг аморатдан чиқадиган муҳим ҳужжатларга босадиган махсус муҳрлари бўлган. Бундай муҳрлар Бухоро, Тошкент қўлёзма хазиналаридаги китобларда кўп учрайди.

Муҳрдаги жумла Мирзо Содиқ ҳаётига доир кичик бир бўшлиқни тўлдиради. Чунончи, ҳозиргача шоир кимнинг зурриёди эканлиги номаълум эди. “Ибн Абдували” жумласи эса Содиқнинг отасининг исми Абдували эканлигини кўрсатади.

Мирзо Содиқ Мунший Жондорий ибн Абдували ҳаётининг сўнгги йиллари анча оғир кечади. Чунки ёши қайтиб, умр қуёши Шарқдан Ғарбга бош қўл бошлагач, У.Каримов таъбири билан айтганда: “Содиқ энди ҳеч кимга керак эмаслигини яхши билар эди. Чунки у энди қариди: кўзларидан нур, қўл, оёқ ва белидан қувват кетди, бир маҳаллардаги алифдай қомати камондай ҳам бўлди. У сарой хизматини энди адо қила олмайди. Афсуски, узоқ йиллик хизматлари эвазига подшолик ҳукумати томонидан бирор-бир дурустроқ маошга сазовор бўлиш ўрнига, унга “мукофот” шу бўлдики, Дарвоз заминига бадарға қилинди”¹.

Бу ҳақда Абдулазим Сомий ўзининг “Тухфаи шоҳий” асарида шундай маълумот беради: бу барча фазлу камол ва эзгу хизматларига қарамай, дониш аҳлининг душмани бўлган ситамкор давроннинг одатига кўра биродарлари ва замондошларининг ҳасадига гирифтор бўлиб, ҳасадгўй ва бадхоҳ кимсаларнинг чақуви туфайли толеи хорлик даражасига эниб, иқболи шараф назаридан нокомлик сари маҳв бўлишга майл қилди. Подшоҳ илтифотининг йўқолиши ва тақдир бемехрлиги оқибатида Бухорои Шарифдан Дарвоз вилоятига - Муҳаммад Раҳимхон хизматига кетди. Бир неча муддат Дарвоз вилоятида умргузаронлик қилиб, кунларни машаққат билан ўтказди.

---

¹ Бу ҳақда қаранг: Каримов У. Мирзо Содиқи Мунши. - Душанбе, 1972, - С. 13.

Содиқ Жондорий қуйидаги қитъасида кексайғач,
Бухородан Дарвозга юборилганлиги ҳақида сўз юритади:

Ба хидмати шаҳу султони амири кабир
Касе нашуд, ки кунад арзи вофир ат-тақсир.
Аз ин жиҳат ба забони шикастаи хома
Намуд номасияҳу арзи ҳоли худ тақрир.
Маро зи мархилаи умр шасту се шуд тай,
Расид шомии жавони ба фасли субҳ охир.
Маро агар ту бирони, дигар ки медонад,
Намехаранд ба айби касир бандаи пир...

Маъноси: “Улуғ амир ҳузурида бирор киши бўлмадики, каминанинг аҳволини арз этса. Шунинг учун шикаста қалам тили билан бу шўрлик нома ёзувчи ўз ҳолини битишга азм қилди. Умрим карвони 63 манзилни босиб ўтди. Ниҳоят, тонг васлига ёшлик шомии етди. Сен ҳайдасанг, энди мени ким ҳам хоҳлайди: айблари кўп кекса бандага ҳеч ким харидор бўлмайди”.

Шундай қилиб, Мирзо Содиқ Дарвозда Муҳаммад Раҳимхон хизматида бўлиб, умрининг сўнгги йилларини ғариблик ва муҳтожликда кечирди. Хумулий қуйидаги қитъасини шоир вафотига бағишлаб ёзган:

Муншии фалак жаноби Мирзо Содиқ
К-абнои замона офарин бар вай кард.
Бигзашт чун аз ҳаёт дар таърихаш:
“Муншии қадарномаи умраш тай кард.”
Содиқ ба сухан, Хумули, он Хусрав буд,
К-аз Ҳинд сипоҳи фатҳи Руму Рай кард.

Маъноси: “Ҳазрати Мирзо Содиқ оламга менгзагулик мунший эди. Замондошлари унга қойил қолиб, таҳсин айтган эдилар. Ҳаётдан мазкур тарихда ўтди: “қисмат котиби умри номасини ниҳоясига етказди”. Эй Хумулий, Содиқ сўз майдонида Ҳинд сипоҳи билан Рум ва Райни фатҳ этган Хусрав (Деҳлавий) каби эди” (Хусравнинг ҳинд услубида бадий юксак шеърлар ёзганига ишора қилинапти).

Юқоридаги таърих бўйича шоир вафоти 1819 йилнинг 19 октябрга тўғри келади.

Содиқ умрининг қаймоғи сарой хизматида ўтди. Лекин алаоқибат у қалами билан ёлғиз қолди. Содиқ айна куч-қувватга тўлган, ижодий имкониятлари гуркираган паллада унинг хизматидан фойдаланган амир ва амалдорлар у қариб, қўлидан иш келмай қолгач, саройдан бадарға қиладилар. Шоир умрининг сўнгги йиллари хору зорликда кечади.

Содиқ Жондорий ўз даврининг пешқадам шоири бўлишига қарамай, саройда хизмат қилганлиги боисидан, шўролар даври мафкураси унинг ҳаёти ва ижодини ўрганмасликни, уни четлаб ўтишни тақозо этган бўлса, энди улуғ ватандошимиз ҳаётига қайтадан, ҳолисона назар солиш, халқ олдидagi хизматлари - ижод захматлари ҳосилаларини рўёбга чиқариш, шоир номини абадийлаштиришни мустақиллик даврининг ўзи талаб қилмоқда.

Содиқ Жондорийнинг адабий мероси

Содиқ Жондорий ҳаёти ва ижодига қизиқиш шоир яшаган даврдаёқ бошланган. Унинг ижоди ҳақида дастлаб, юқорида қайд этилганидай, Қори Раҳматулло Возеҳнинг “Тухфат-ул аҳбоб”, Мирсиддиқ Ҳашматнинг “Тазкират-ул шуаро”, Ҳожи Ҳакимхоннинг “Мунтахаб-ул таворих”, Абдулазим Сомийнинг “Тухфаи шоҳи”, Садр Зиёнинг “Шуарои мутааххирин ва фузалои муосирин” асарларида фикр билдирилган бўлса, XX асрга келиб С.Айнийнинг “Намунаи адабиёти тожик”, Н.Маъсумийнинг “Адабиёти тожик дар асри XVIII ва нимаи аввали асри XIX”, В.Абдуллаевнинг “Ўзбек адабиёти тарихи” дарслиги, М.Абдураҳмоновнинг “XVIII аср охири ва XIX асрнинг бошларида Бухорода ўзбек адабиёти тарихидан”, У.Каримовнинг “Мирзо Содиқи Мунши” асарларида бу маълумотлар янада кенгайтирилди ҳамда чуқурлаштирилди.

Содиқ Жондорий ҳаёти ва ижодини батафсил ўрганган У.Каримов маълумотича, ватандошимиз асарларини ўз ичига олган 41 та қўлёзма мавжуд. Шундан 27 таси ЎзР ФА Шарқшунослик институтида, 8 таси Тожикистон ФА Шарқ қўлёзмалари фондида, 4 таси Санкт-Петербургда, биттаси Душанбе давлат кутубхонасида ва бири шарқшунос олим А.Семёновнинг шахсий кутубхонасида сақланади¹.

У.Каримов Содиқ асарларини ўз ичига олган қўлёзмаларни гарчи батафсил таҳлил қилиб, уларни рақам-барақам кўрсатиб ўтган бўлса-да, изланишларимиз унинг барча маълумотлари ҳам тўғри эмаслигини кўрсатди. Чунончи, ЎзР ФА Шарқшунослик институти фондида сақланаётган, олим кўрсатиб ўтган 6799, 9600, 5888, 5784, 367, 3052-рақамли қўлёзмалар Содиқ асарларини ўз ичига олган деб кўрсатилган. Лекин шу қўлёзмаларни варақлаганимизда Мирзо Содиқ асарлари умуман учрамади. Тўғри, уларда ҳам “Дахмаи шоҳон” асари мавжуд. Лекин бу қўлёзмалардаги “Дахмаи шоҳон” номигина Содиқ достони билан бир хил бўлганлиги олимни чалғитган. Аслида бу “Дахмаи шоҳон” насрий йўлда ёзилган халқ афсонасидир.

Бу асарнинг бир нусхаси Бухоро Санъат музейида 6799-рақам остида сақланади.

У.Каримов 8844 ва 3306-рақамли қўлёзмаларда Мирзо Содиқ қаламига мансуб “Дахмаи шоҳон” маснавийсининг Усмонхўжа Холис томонидан ўзбекчага ўтирилган нусхаси мавжудлигини айтадики, олимнинг бу даъвоси ҳам ўз исботини топмади. 3306-рақамли қўлёзма бошдан-охир арабча ҳадислар ва уларга мувофиқ ҳикоят ва ривоятлардан иборат. 8844-рақамли қўлёзмада эса “Дахмаи шоҳон”нинг халқ варианты берилган. Усмонхўжа Холис Содиқ маснавийсини эмас, ана шу халқ қиссасини ХХ асрнинг бошларида таржима қилган. ЎзР ФА Шарқшунослик институтининг қўлёзмалар заҳирасида

¹ Каримов У. Мирзо Содиқи Мунши. - Душанбе, 1972. - С. 21-22.

мазкур ривоятнинг 4 та таржима нусхаси мавжуд бўлиб, улар 7385, 8844, 8924, 12035-рақамлари остида сақланади.

8924-рақамли қўлёзмада шундай мисраларни ўқиймиз:

Ки бир кун ушбу неча эрди манзур,
Оти “Дахмаи шоҳон” эрди машҳур.
Вале форси экан, ҳам назм, ҳам наср,
Ҳама турки тил эрди бизни(нг) аср.
Аларким, форсидин бебаҳра эрди,
Ўқусақ, бизга туркий бўлса, дерди.
Қилибман форсидин туркига азм,
Худо қилғай иноят айласам назм¹.

Маълум бўладики, Холис ўша машҳур насру назм аралаш ёзилган “Дахмаи шоҳон”ни шеърый йўл билан ўзбекчага ўгириб, “форсидан бебаҳра” ўқувчиларга тақдим этган. Достоннинг ҳажми - 505 байт. Бу ривоят, шунингдек, “Ибратнома” деб ҳам аталган. Зеро, асар буюк шоҳ ва паҳлавонлар ҳаётига ибрат назари билан қарашга даъват этадики, бу жиҳатдан иккинчи ном ўзини тўла оқлайди:

Ўқуса, ибрат олса ҳар мусулмон
Дуо қилғай алар бизга ўшал он.
Агар ўқуса неча ҳар қаю базм,
Дуодин қолмасун бу соҳиби назм².

Содиқ Мунший қаламига мансуб “Дахмаи шоҳон” маснавийси қўлёмасининг бир нусхаси Бухоро Санъат музейида ҳам мавжуд (тартиб рақами - 23720). Бундан ташқари, Жондор туманининг Ҳожикана қишлоғида истиқомат қилувчи Шоҳсанам Ёқубованинг шахсий кутубхонасида Мулло Рафиқжон Шоший томонидан тартиб берилган бир баёз сақланади. У ҳижрий 1329 (мелодий 1909) йилда Қозонда чоп қилинган. Баёз котибнинг мақсадини баён қилиш билан бошланади. Шундан кейин Мухлис таҳаллусли шоирнинг 40 га яқин

---

¹ ЎЗР ФА Шарқшунослик институти қўлёзмалар хазинаси. 9826-рақамли қўлёзма. 1-бет.

² 8926-рақамли қўлёзма. 3-бет.

ғазаллари, мухаммас, мусаддас, мураббаъ, наът каби асарлари берилган. Тўпламнинг иккинчи қисмида эса Нисбатий, Зулуний, Ҳазиний, Обид, Шаҳрий, Муқимий, Фурқат, Камий, Соиб, Нодир, Адо, Кўҳий, Ғозий, Нодим, Фузулий, Шавқий каби шоирларнинг турли жанрдаги шеърлари қаторида Содиқ Жондорийнинг ҳам бир мухаммаси келтирилган.

Ҳою ҳуйи ишқро аҳли намим номаҳрам аст,
Тори сози ин наворо зеру бам номаҳрам аст,
Нуктаи асрори дилро мадҳу зам номаҳрам аст,
Гар занам дам аз ҳадис шавқи дам номаҳрам аст,
Дар нависам қиссаи даври қалам номаҳрам аст¹.

Маъноси: “Ишқнинг шўру ғавғосига ёмон табиатли кимсалар номаҳрамдир. Бу наво созининг ториға пасту баладлик номаҳрамдир. Кўнгил сирларини ифода этувчи покиза сўзларга таъриф ва мазаммат номаҳрамдир. Ҳадисдан сўз очсам, шавқи дам номаҳрамдир. Давр қиссасини ёзмоқчи бўлсам, қалам номаҳрамдир”.

Баъзи манбаларда шоирнинг лирик мероси 15 минг байт атрофида, деб айтилса-да², бизга маълум қўлёзмаларда уларнинг адади 4670 байтни ташкил этади. Умуман, Содиқ Жондорийдан икки шеърини девон (бири ғазаллар - 2291 байт, иккинчиси - маснавийлар, мухаммаслар, қитъалар - 2400 байтдан ортиқ) ҳамда мактублар ва расмий ҳужжатлардан иборат бир баёз сақланиб қолган.

Содиқ Жондорийнинг ғазаллар девони 345 ғазал, 14 мухаммас, 59 рубоий, ахлоқ мавзудаги 20 қитъа, 2 қасида, 34 муаммо ва 20 фарддан иборат. Иккинчи девони “Даҳмаи шоҳон”, “Рафъи тумани Оҳугир ва Хайробод”, “Қазову қадар”, “Ошиқ шудани дарвеш ба духтаре” маснавийлари ҳамда 33 таърих-қитъани ўз ичига олади.

---

¹ Баёзи Мулло Рафиқжон Шоший. 36-бет.

² Бу ҳақда қаранг: Возеҳ. Тухфат ул-аҳбоб. 163-бет; История таджикского народа. Т. 2. Кн. 2. - М., 1964, С. 117 ва ҳ.к.

Содиқ Жондорий аввало лирик шоирдир. Унинг сўз санъатидаги ўрни ва бадий маҳоратини тадқиқ этиш учун, биринчи навбатда, ғазаллари, мухаммаслари, қасидалари, рубойлари ва қитъаларига мурожаат қилиш керак. Зеро, у ўзининг том маънодаги истеъдодини аввало кичик жанрларда намоён қилган.

ИККИНЧИ ФАСА ШЕЪРИЯТ - ҚАЛЬ ФАРЗАНДИ

Шоирнинг лирик мероси

Мирзо Содиқ сўз санъатида юксак маҳорат эгаси бўлган. У ўтмиш ва ўз даври шоирлари тутган анъанавий йўл - ғазалчиликда ўз қаламини синаб кўрди. У.Каримов ёзишича, Содиқ ғазалчиликда, бир томондан, эски йўл - Саъдий Шерозий, Ҳофиз Шерозий, Амир Хусрав Деҳлавий ва Камол Хўжадийлар анъаналарини давом эттирган бўлса, иккинчи томондан, Муҳаммадали Соиб ва Мирзо Бедил каби янги йўналишдаги шоирларга эргашган. Маълумки, адабиёт тарихида Мирзо Бедил “Абулмаоний”, яъни “маънолар отаси” деб улуғланган. Ҳашмат эса Мирзо Содиқни “Абулмаонийи соний” (иккинчи маънолар отаси) деб атайдди, Носеҳ Хатлоний “сўз иқлимининг шаҳаншоҳи”, деб улуғлайдиларки, бу уларнинг Мирзо Содиқ ижодиётига берган юксак баҳоларидан далолат беради.

“Форс-тожик ғазалчилиги тарихида муҳим роль ўйнаган лирик шоирлардан бири Муҳаммадали Соибдир. Соибмисолия (ирсолул-масал, иддао - масалнинг мукамал хили) санъатини (ғазалнинг биринчи мисрасида бирор фикр мақсадни баён этиб, иккинчисида ўшани тасдиқловчи ҳужжат, далил келтириш санъати) юксак маҳорат билан қўллаган новатор шоир саналиб, Бедил ижодига ҳам баракали таъсир кўрсатган”, унинг эъгибсини қозонган. Ўз навбатида, Бедил ҳам “сўз ва иборалар қўллашда кўл ижодий изланишлар олиб борган ҳамда шеъриятда янгича йўл ва бадий услуб яратган зотдир”¹. Соиб, Бедил каби Ҳиндистондаги форсий адабиёт намояндалари ғазал жанрини ҳам шаклан, ҳам мазмунан янгиладилар, унинг мундарижасини кенгайтирдилар. Шу

---

¹ Шукӯров Ш. Мирзо Бедилнинг поэтик мероси. - Тошкент, 1979, 44-47 бетлар.

тариқа сабки-ҳинди услуби сифатида ғазалчиликда янги бир услуб Шарқ мамлакатларида машҳур бўлди.

С.Айнийнинг шаҳодат беришича, XIX аср ва XX аср бошларида яшаб ижод этган ўзбек ва тожик шоирларининг аксарияти Бедилга эргашган, унинг таъсирида бўлган. Содиқнинг катор ғазаллари ҳам худди шу - ҳинд услубида ёзилган.

“Бедилнинг ўзига хос мажозий бир услуби бор, - деб ёзади Фитрат, - у форс адабиётиндаги ғазалчилик йўлини кенгайтди. Ёлғиз ишқий ва ахлоқий мавзуларда эмас, замониға кўра энг муҳим, энг улуғ фикрларни ҳам ғазал йўлинда уста, адабий ташбеҳлар, мажозлар билан сўйлай олди... У 20 сўз билан айтатурган фикрни мажоз, истиора ёрдами билан 10 сўзда айтиб битирадир”¹.

В.Абдуллаев таъбири билан айтсак, айниқса, зулм-зўрлик авжига чиққан, ҳақиқатни очиқ айтиш мумкин бўлмаган даврларда Бедилнинг мураккаб услуби, мавҳум истилоҳлари жуда қўл келар эди. Бу - масаланинг бир томони. Иккинчидан, чин санъат иқлими образлиқдир. Учинчидан, тасаввуф адабиёти бошдан-оёқ мажоз пардасига ўралган ҳақиқатдирки, мутасаввиф шоирлар ижодини рамзу ташбеҳдан айри ҳолда тасаввур қилиб бўлмайди.

Бедилнинг йирик мутасаввиф шоир эканлиги аён. Содиқ Жондорий ҳам айна шу таълимот доирасида ижод қилдики, шоир шеърларининг Шўро даври адабиётшунослари томонидан маълум даражада четлаб ўтилганлиги сабабларидан бири айна шу - унинг “тасаввуф роялари қобигида ўралашиб қолган”лигидадир.

Содиқ Жондорий шеърлари фавқулудда топилма ва образлар, оддий ва гўзал, айна чоқда мураккаб ташбеҳлар, бадий тасвир воситаларига бой. Бу шеърларда услуб равон, ифода очиқ, фикр аниқ ва теран, туйғулар самимий.

Шоир лирикасида *ишқ* мавзуи баланд пардаларда куйланади. Гўзал шеърий санъатлар, оҳорли тимсолу

---

¹ Фитрат. Бедил (Бир мажлисда). - Тошкент, 1996. 17-бет.

ташбеҳлар воситасида у ҳам бу кўҳна мавзуда ўз сўзини айтишга интилади. Муҳаббат - эски дард, лекин ҳар бир кўнгил уни янгилагани каби бу дунёда қаламга олинмаган нарса қолмаган, лекин ҳар бир шоир унинг янги қиррасини кашф этади, анъана замирида янгилик яратади.

Маълумки, паргор (циркул)нинг учини аввал бир ерга ўрнатиб, кейин унинг ёрдамида турли доиралар чизилади. Лекин бу доираларнинг барчаси бир ерга келиб кесишади. Бу оддий воқеадан Машраб гўзал бадиий кашфиёт яратган эди:

Паргор бўлиб гавҳари дарёи муҳаббат

Бир нуқтага жон гавҳарини боғлаганинг хўб¹.

Содиқ Жондорий Машрабни ижодий давом эттириб, айна образ воситасида ундан-да гўзал кашфиёт қилади:

Маркази доираи ишқаму гар сар биравад,

По чу паргор аз ин доира берун накашам

(Содиқ девони, 17-бет).

Маълумки, паргор - циркулнинг оёғи ўрнатилган ерида собит тураверади. Лекин унинг бош томонига ўрнатилган қалам учи чизиш мобайнида тугайди ва у тўлдириб турилади. Шоир бу ҳаётий манзарадан гўзал поэтик маъно чиқаради: “Мен ишқ доирасининг марказига ўхшайман, гарчи бошим кетса-да, оёғимни бу доирадан ташқарига чиқармайман, яъни бошим кетса-да, ишқ йўлидан қайтмайман”.

Умар Хайём бир рубойида:

Ин шарбати ишқ доруи мардон аст,

Номардонро аз ин қадаҳ нанге нест,-

деб ёзган эди. Яъни:

Бу ишқ шарбатидир мардларга дори,

Номардларга насиб бўлмас бу роҳат².

---

¹ Бобораҳим Машраб. Меҳрибоним, қайдасан? - Тошкент, 1990, 31-бет.

² Умар Хайём. Рубойлар. (Ш.Шомуҳамедов таржимаси). - Тошкент, 1985, 99-бет.

Содиқнинг мана бу байти шу хусусда:

Бошад муҳаббат ончунон покиза дурри бебаҳо,
Натвонад уро доштан ҳар сифлаю дун дар бағал.

Маъноси: “Муҳаббат шундай бир дурри бебаҳоки, у ҳар қандай пасткаш ва тубан кўнгилга меҳмон бўлавермайди!”

Маълумки, мумтоз адабиётимизни **тасаввуф**дан ажратиб олиб ўрганиб бўлмайди.

Тасаввуф таълимоти бўйича “Олам, унинг ашёлари, тирик мавжудотлар, инсон - ҳамма-ҳаммаси Мутлақ руҳнинг муҳаббати туфайли вужудга келган. Аҳли ирфон тасаввуфига кўра бошида мутлақ руҳ жавҳаридан бошқа нарса йўқ эди. Мутлақ руҳ ўз ҳусну жамоли, қудратига маҳлиё бўлади, яъни ўзи ўзини севиб қолади ва ҳусну жамолини намоиш этиш учун дунёни яратади. Демак, дунё Мутлақ руҳнинг кўзгуси”¹. Бу кўзгуда кўринган - жилваланган барча нарса Оллоҳ сифатларининг кўринишларидир. Шундай экан, Оллоҳни севган киши у яратган нарсаларни ҳам севиши керак. Чунки ҳамма нарсада худонинг тажаллиси сезилиб туради. Содиқ Жондорийнинг ушбу мисралари шу хусусда:

Назар бар лола з-он дорам, ки ранги ёриман дорад,

Ба гул з-он рўй хурсандам, ки дар вай ҳаст бўйи у

(Содиқ девони 40-бет).

Маъноси: “Лолага шунинг учун назар соламанки, унда ёримнинг ранги бор. Гулдан шунинг учун завқланаманки, гулда унинг бўйи (ҳиди) бор”.

Ҳа, Оллоҳ ўз сифатларини дунёдаги нарсаларга бўлиб берган. Шундай экан, оламдаги ҳар бир нарса Оллоҳнинг қайсидир бир сифатини ўзида акс эттиради. Зеро, мавжуд дунё “Ўша жавҳари зотнинг суратланиши, унинг қудратининг минг-минг шаклларда аёнлашиб кўриниши. Унинг номлари, сифатларидир... Яъни, мавжудотнинг ҳар бир зарраси, бутун олам ашёлари, фалақдан малаккача,

---

¹ Комилов Н. Тасаввуф. - Тошкент, 1996, 50-бет.

инсу жинс, кўзга кўринадиган ва кўринмайдиган жамики жонли ва жонсиз нарсалар Ҳақ таоло нури - тажаллисидан баҳраманда ва шу боис ҳар бири алоҳида хусусиятларга эга”¹.

Шунинг учун ҳам Хожа Ориф ар-Ревгарий “Оллоҳ таоло санъатининг томошаси ила машғул бўлмоқ гоят гўзал мутолаадур. Санъаткор (Оллоҳ)ни кўрмоқчи бўлсанг, унинг ижодини мутолаа (мушоҳада) эт”- деган эди².

Содиқ Жондорийнинг мана бу байти ҳам шу жиҳатдан аввалгисига ҳамоҳанг:

Рўи гул некўст, аммо дар сафову лутф ҳаст,

Оразат сад раҳ накўтар аз руҳи рекўи гул³.

Маъноси: “Гулнинг чеҳраси гўзал, аммо бу лутф юзасидан, чунки, Сенинг юзинг гулнинг чеҳрасидан юз бора гўзалроқдир!”

Сабаби: асл гўзаллик бу - Оллоҳ, гул бор-йўғи унинг суврати. Суврат бўлганда ҳам ул гўзалликнинг тўлиқ акси эмас, балки илоҳий ҳусн бир заррасининг тасвиридир, холос. Шунинг учун ҳам у ҳар қанча гўзал бўлмасин, асл гўзалликнинг ўрнини боса олмайди. Бошқача айтганда, яратилган нарса ҳеч қачон Яратувчига тенг бўлолмайди!

Содиқ Жондорий расман сўфий бўлган эмас. Унинг сўфийлик тариқатининг бирор бир шартини бажарганлиги ёки бирор бир пирнинг муриди бўлганлиги ҳақида ҳам маълумот йўқ. Лекин, шу нарса аниқки, у руҳан, қалбан мутасаввиф эди. Бошқача бўлиши ҳам мумкин эмас. Чунки, Содиқ ўқиган, ўрганган минг йиллик адабиёт намуналари тасаввуф рояларига йўғрилган, у ижодларидан таъсирланган, эргашган, ихлос-эътиқод қилган Ҳофиз Шерозий, Амир Хусрав Деҳлавий, Муҳаммадали Соиб,

---

¹ Комилов Н. Тавҳид асрори (Аттор фалсафаси)/ Фаридиддин Аттор. Илоҳийнома (Н.Комиловнинг насрий таржимаси). - Тошкент, 1994. 74-бет.

² Хожа Ориф ар-Ревгарий. Орифнома. Садриддин Салим Бухорий ва Йсроил Субҳон таржималари. - Тошкент, 1994, 9-бет.

³ Содиқ девони. 91-бет.

Мирзо Бедил каби Шарқнинг буюк сўз усталари мутасаввиф адиблар эди.

Содиқ Жондорийнинг бутун умри шоҳлар хизматида ўтган бўлса-да, у сира бойиб кетмаган, аксинча, фақирона кун кечирган. Аслида у бой-бадавлат бўлиши ҳам мумкин эди, лекин илоҳий оламга муҳаббат боғлаган қалб дунёвий нарсаларни назарига илмайди. Бу ҳақда шоирнинг ўзи шундай деб ёзган эди:

Накардам ҳеч, гаҳ сар аз гиребони тамаъ берун,

Биҳамдилаҳ, ки домони таваккул буд дар дастам

(Гулшани адаб, 5-жилд, 19-бет).

Маъноси: “Ҳеч қачон бошимни таъма ёқасидан чиқарган эмасман. Олоҳга ҳамдлар бўлсинким, кўлим ҳамиша таваккул этагида эди”.

Таваккул - Худога умид боғлаш, - деб ёзади Султонмурод Олим ўзининг “Ишқ, ошиқ ва маъшуқ” номли китобида, - бунда солиқ фақат шу кунини, нафас олиб турган лаҳзасинигина ўйлайди, холос. Бугун ўтиб бўлди, эрта - ҳали келгани йўқ. Бугун нафас бериб турган Худо эртага ҳам бир ғамимизни ер... энди сўфий тамоман Эгамнинг амрига бўйсунди.

Шайх Абу Туроб Нахшабий айтади: “Таваккул уддирки, ўзингни қуллик ва бандалик дарёсига ташлагайсан ва кўнглингни худога ташлагайсан - агар берса, шукур қилгайсан, агар олса, сабр қилгайсан”¹.

Таваккул ҳақида Сўфи Оллоёр шундай ёзади;

... Ема рўзи ғамин ҳеч ерда, эй ёр,

Ким асроринг билур ул яхши асрор.

Худога қилса ҳар ким хўб таваккул,

На ерда бўлса, зойиъ қолмас ул қул.

... Етар охир таваккул айлаган қул,

Таваккул қил, таваккул қил, таваккул².

---

¹ Авлиёлар султони. Туронлик авлиёлар. - Тошкент, 1995, 140-бет.

² Сўфи Оллоёр. Сабот ул-ожизин. - Тошкент, 1991, 77-79-бетлар.

Содиқ Жондорий ҳам ўз фикрлари билан уларни қўллаб қувватлайди. Шоирнинг нуқтаи назарига кўра манфаат ва эҳтиёж кишини золимнинг қўлига боғлаб беради. Яланғоч кишида ёқасини чок этиш захмати бўлмайди. Яъни, бировга эҳтиёжи йўқ одамнинг бировга боғлиқлиги, муҳтожлиги ҳам йўқ:

Алоиқ мениҳад домони ҳолат бар кафи золим,
Набошад захмати чоки герибон шахси урьёнро.

Тасаввуф таълимотига кўра Худони ақл билан дарк этиб бўлмайди, уни фақат кўнгил кўзи билан кўриш мумкин. Шунинг учун ҳам суфиёна адабиётда кўнгил улуғланади, у гоҳ Каъбага тенглаштирилса, гоҳ Каъбадан ҳам юқори қўйилади. Чунончи, Навоий ёзган эди:

Каъбаки, оламнинг ўлуб қибласи,
Қадри йўқ андоқки, кўнгул каъбаси¹.

Содиқ Жондорий ҳам ўзининг буюк салафларига жўровозлик қилиб, бир шеърда:

Кам рафт бо матои хирад кас ба роҳи ишқ,
Роҳест пурмахотара, эй дил, хазидатар, -
деб ёзади. Маъноси: “ақл матоҳи билан ишқ йўлига кирганлар жуда кам. Эй дил, бу йўл машаққатларга тўла, бунинг устига сирли ва номаълумдир”.

Ақл аниқ, кўриниб турган нарсалар билан иш кўргани учун ҳам яширин ва сирли бўлмиш Оллоҳ таоло сирини англашдан ожиз. Бу асрорни олам ичра алоҳида бир олам бўлган, ўзи ҳам сирли ва мавҳум хилқат бўлмиш кўнгилгина англашга қодир. Шунинг учун ҳам шоир ўз-ўзига мурожаат қилиб, дейди:

Хуштар аст аз оқили, Содиқ жунуни ошиқи,
Тарки ақли ҳуш кун, оқил намехоҳам туро (17^а).

Маъноси: “Содиқ, ошиқлик жунуни оқилликдан кўра яхшироқдир, бас, ақлу ҳушни тарк эт, сени оқил сифатида кўришни хоҳламайман”.

---

¹ Алишер Навоий. Хамса. - Тошкент, 1960, 39-бет.

Кейинги вақтларда мумтоз адабиёт намуналарини тасаввуф нуқтаи назаридан таҳлил қилиш авж олди. Мумтоз адабиётимиз-нинг таниқли тадқиқотчиси, проф. Р.Воҳидов куйиниб ёзганидай, бу ҳол баъзан суистеъмол даражасига бориб етаётгани учун ҳам илмий жамоатчиликнинг ҳақли эътирозларига сабаб бўлаяпти¹. Албатта, ҳамма нарсани ўз номи билан аташ керак.

Лекин биз таҳлил қилаётган намуналарни тасаввуфдан айри ҳолда талқин этиб бўлмайди. Чунки уларда айнан сўфиёна қарашлар ўз аксини топган. Чунончи, мана бу мисрларни дунёвий жиҳатдан талқин қилишнинг сира иложи йўқ:

Санги бадноми бизан бар шишаи номусу нанг,
Умрҳо дар банди нагу ном будан мушкил аст (18^а).

Маъноси: “Ору номус шишасини бадномлик тошига ур, чунки бир умр номусу шараф бандида яшаш мушкулдир”.

Ахир, дунёвий ҳаётда ақл ҳамиша бирламчи ҳисобланиб келган. Тириклик ҳамиша ақл, ҳисоб-китоб билан яшашни, жамият ахлоқ-одоб, ору номусни талаб қилади. Девоналик, телбаликни тарғиб қилиш (ишқ йўлида!) фақат тасаввуфга хосдир.

Содиқнинг бу байти Умар Хайёмнинг: “Жойнамозни бир пиёла майга сотиб, бу номусу шараф шишасини тошга урайлик”, - мазмунидаги мана бу мисраларига ҳамоҳанг:

Сажжода ба як пиёла май бифрўшем,
Ин шишаи ному нанг бар санг занем².

“Тасаввуф фалсафасига кўра, Қиёмат кунида Оллоҳ суйган бандаларига ўз жамолини кўрсатади, нутқ ирод қилиб, сирлар сандиғидан огоҳ бўлиш хос қулларнинг етиб бўлмас орзуси бўлиб қолаверади”³.

---

¹ Воҳидов Р. Алишер Навоий ва илоҳиёт. - Бухоро, 1994. 151-154-бетлар.

² Умар Хайём. Рубоийлар. 343-бет.

³ Очилов Э. Рубоий таржимасида шакл ва мазмун бирлиги: Филол. фанлари номзоди ... дис. автореф. - Тошкент, 1994. 7-бет.

Абу Али ибн Сино бу ҳақда:

Ку дил, ки бидонад нафасе асрораш?
Ку гўшт, ки бишнаванд даме гуфтораш?
Маъшуқа жамол менамояд шабу рўз,
Ку дида, ки то бархўрад аз дидораш?¹ -

деб ёзган эди.

Маъноси: “Эй дил, ким бир нафас унинг сирларидан воқиф бўлибди? Эй қулоқ, ким бир дам унинг сўзини эшитибди? Эй кўз, маъшуқа кеча-кундуз ўз жамолини намоён қилиб турган бўлса-да, кимса бормики, уни кўрган бўлса?”

Паҳлавон Маҳмуд ҳам бир рубойида мазкур мавзуни давом эттириб, ишқ йўлига кириш мушкул, унинг азобларига чидаш оғир, лекин ҳаммадан қийини шуки, ҳамиша, ҳамма ерда маъшуқа (Худо!) ҳозир-нозиру, аммо Уни кўриб бўлмайди, деб ёзган эди².

Содиқ Жондорийнинг қуйидаги мисралари ҳам унга ҳамоҳанг:

Зор мурдему рухат сер надидем, дарег,
Нуктае аз лаби лаълат нашунидем, дарег.
Жон зи бемории ҳижрон ба лаб омад аз шавқ,
Шарбати васли ту ҳаргиз нажашидем, дарег³.

Маъноси: “Зор бўлиб ўлдигу, афсус, юзингни тўйиб кўрмадик. Лаъли лабингдан, афсуски, бир сўз ҳам эшитмадик. Айрилиқ дардида шавқдан жон оғизга келдию, васлнинг шарбатидан бир тотиб кўрмадик, афсус”.

Паҳлавон Маҳмуд мана бу мисрларида ҳижрон ҳар қанча афсус-надомат келтирмасин, дийдор барибир қиёматга қолганини эътироф этади:

Ҳижрони рухат надомат овард, афсўс,
Дийдори ту бо қиёмат офтод, дарег⁴.

---

¹ Улуғзода С. Пири ҳақимони машриқзамин. - Душанбе, 1980. - С. 144 (Абу Али ибн Сино ҳаёти ва ижодига бағишланган мазкур китобга унинг рубойлари ҳам илова қилинган - Д.К.).

² Паҳлавон Маҳмуд. Рубойлар (Форс ва ўзбек тилларида). - Тошкент, 1979. 52-бет.

³ Гулшани адаб. - С. 18.

⁴ Паҳлавон Маҳмуд. Рубойлар. 46-бет.

Албатта, бу ерда “Лирик қаҳрамоннинг маъшуқ жамолдини кўриш ҳақидаги гапи илоҳнинг айнан жамоли ҳақида эмас, балки қалби шубҳа-гумонлардан покланиб, ваҳдат йўлига кирган, доим ҳусни мутлақни кўриш иштиёқида ёнадиган, ўртанадиган ошиқнинг эътирофлари ҳақидадир. Зотан, шариат ва тариқатга оид кўпгина китобларда Оллоҳ зоти ва сифоти ҳар бир кишининг руҳий ва ахлоқий камолотига қараб, у ёки бу даражада мушоҳада-мукошафа этилади. Уларда ҳақиқий дийдор охиратда кўрсатилади, дейилади”¹.

Маълумки, “Пайғамбаримиз меърож мўъжизаси орқали тириклик пайтларидаёқ Оллоҳ васлига мушарраф бўлганлар. Шунинг учун ҳам энг комил инсон - Муҳаммад алайҳи-с-салом. Сўфийлар ҳам ўз ордиларига шундай бир мақсад қўядиларки, қани, энди биз ҳам, худди пайғамбаримиз каби, тириклайин Оллоҳ васлига мушарраф бўлсак, деб орзу қиладилар. Шунинг учун инсоннинг тангри васлига етиш имконияти бор, деб қаралади. Шунга интилади. Лекин бу билан сўфийлар ҳеч ҳам пайғамбарлик даъво қилаётганлари йўқ. Фақат пайғамбарга насиб этган васлга булар ҳам умидвор”².

Содиқ Жондорий қаламига мансуб ушбу мисралар эса Оллоҳ марҳаматига фаҳат хос кишилар - севги-садоқатда якто ошиқлар муяссар бўлиши, жон бермай туриб, васлга эришиш мумкин эмаслиги тўғрисида:

Остони ту бувад мақсади арбоби вафо:

Мо ба он мақсади оли нарасидем, дареф.

Жон надодем чу Содиқ ба ғами дарди ту, ҳайф,

Сарф шуд нақди матое нахаридем, дарег³.

Маъноси: “Вафо арбобларининг мақсади Сенинг остонангдир. Афсуски, биз олий мақсадга эришолмадик. Содиқ каби Сенинг дардинг ғамида жон бермадик. Афсуски, матонинг вақди тугади, биз уни ҳарид қилмадик”.

¹ Рафиддинов С. Мажоз ва ҳақиқат. - Тошкент, 1995. 55-бет.

² Олим С. Нақшбанд ва Навоий. - Тошкент, 1996. 109-бет.

³ Гулшани адаб. - С. 18.

Бу ўринда “Содиқ” сўзи икки маънода келаяпти: биринчиси - тахаллус, иккинчиси - садоқат. Яъни, “Содиқ, садоқатли киши каби дардинг гамида жон бермадик”.

“Нақди мато” ибораси эса умрнинг нақди, мазмуни, моҳияти маъносини ифодалаб келаяпти. Яъни, шоир афсусланиб айтаяптики: “умрни асл мақсад сари тўлалигича йўналтирмай, уни беҳуда сарфладик”.

Кўринадики, Содиқ ғазалиёти мазмунан теран, шаклан гўзал бўлиб, тасаввуф таъсиридан холи эмас, бинобарин, уларни янгича нуқтаи назардан тадқиқ этиш замон талабидир. Зеро, шоир бир ғазалида ўз салафлари бўлмиш мутасаввиф шоирлар каби энг олий ҳақиқат - Оллоҳ ҳақида ёнгани учун ҳам ўз ашъоридан ҳаддан зиёд дард ҳиди келиши, чунки у буюк ишққа мубтало эканлигини эътироф этган эди:

Аз ин тарзи ғазал бисъёр бўи дард меояд,

Ба дарди ишқ Содиқ, мубтало будаст, донистам

(“Гулшани адаб”, саҳ. 19).

Таржимаси:

Бу зайл битган ғазаллардан нуқул дард бўйи анқийди,
Нетай, ишқ дардига Содиқ мубтало эркан, билиб олдим¹.

Содиқнинг бу эътирофини барча шоирларга нисбат бериш мумкин. Зеро, профессор Р.Воҳидов Алишер Навоий ижодини ишқ нуқтаи назаридан тадқиқ этар экан, шундай ёзган эди:

“Ишқу ошиқ - бадий сўз санъатининг доимий йўлдоши. Асрлар оша ишққа мурожаат этилади, унинг азоб² ҳаловатлари ҳақида ёзилади. Ишқни қуйламаган шоирни ва ишқ дарди аралашмаган шеърни топиш мутлақо мумкин эмас”².

---

¹ Бухорийлар бўстони. X-XX аср бухоролик шоирлар ижодидан намуналар. Форс-тожик тилидан С.Воҳидов таржималари. - Бухоро, 1996, 40-бет.

² Воҳидов Р. Алишер Навоий ва илоҳиёт. - Бухоро, 1994, 142-бет.

Шу ўринда, Содиқ Жондорийнинг 5 ғазалини шоир ва мутаржим С.Воҳидов таржима қилиб, бухоролик шоирлар шеърлари асосида тартиб берган “Бухорийлар бўстони” тўпламига киритганлигини таъкидлаб ўтмоқчимиз. Мазкур ғазаллар анча маҳорат билан таржима қилинган. Бу Содиқ Жондорий меросини ўзбек халқига етказиш йўлидаги дастлабки қадамлар сифатида ҳам диққатга сазовор.

Содиқ Жондорийнинг қуйидаги байти жуда гўзал сўз ўйини асосига қурилган:

Ба хобат, гуфти хоҳам омадан имшаб, чи суд, аммо,

Ки аз шоди намеояд маро дар дида хоб имшаб, -
яъни: бу кеча тушинга кираман, дединг, энди шодликдан кўзимга уйқу келмайди (уйқу йўқ, демак туш ҳам йўқ-да!).

Бу байтни С.Воҳидов аслига мувофиқ ўзбекчалаштирган:

Дедингки, бу кеча киргум тушинга, аммо наф йўқдир,

Ки шодлик завқидан келмас кўзимга қатра хоб бул кеч.

Мана бу мисралар ҳам аслиятига тўла мувофиқ таржима қилинган:

Гуфти аз хотири маҳзуни ту шодам, Содиқ,

Шод карди ба ҳамин хотири маҳзуни маро.

Таржимаси:

Содиқингга, ёди маҳзунинг билан шодман дединг,

Шод қилдинг шу билан хотири маҳзуним менинг.

Содиқ Жондорийнинг Ҳофиз Шерозий ғазаларига боғлаган мухаммаслари ҳам шоирнинг баланд иқтидоридан гувоҳлик бериш билан бирга, уларнинг адабий-эстетик, фалсафий-ғоявий нуқтаи назардан муштарак ижодкорлар эканликларини кўрсатади. У Ҳофиз ғазаларига ҳар жиҳатдан мувофиқ мухаммаслар боғлаган. Содиқ боғлаган мухаммаслар Ҳофиз сатрларига соя солмайди, балки

уларнинг ҳуснини янада очиб, маъно доирасини кенгайтиради:

Қулфи ғам даври жаҳон бар дари дилҳо андохт,
Теша тафриқаи нахли тараб аз по андохт,
Таъби Содиқ сухане гуфт, ба дунё андохт,
“Ашки Ҳофиз хираду сабр ба даръё андохт,
Чи кунад сўзи ғами ишқ наёрист нухуфт”

(Гулшани адаб. 21-бет).

Маъноси: “Фалак гардиши диллар эшигига ғам қулфини солди. Теша шодлик дарахтини илдизидан жудо қилди. Содиқ истеъдоди даражасида сўз айтди-ю, уни дунёга солди. Ҳофизнинг ақлу сабри кўз ёши дарёсида ғарқ бўлди. Нима қилсин, ишқ ғамининг оташини яшириб бўлмас экан”.

Содиқ ижодида замондан шикоят оҳанглари ҳам катта ўрин тутлади. Ўзи яшаган давр ва муҳитдан норозилик шоир шеърларида кўп учрайди. Бундай шеърларида у кажрафтор фалақдан, буқаламун тақдирдан, золиму жоҳил амалдорлар, ҳасадгўй ва нодон кишилардан нолийди, ўз иқболининг нигунлигидан фиғон чекади.

Мисол тариқасида шоирнинг бир қасидасидан мисол келтирайлик:

Нашуд кушода ба дандони саъю ноҳуни чаҳд,
Гиреҳ зи ришгаи иқболи ман ба осони.
Чу ғунча гар бидушоям лаби шикоятро,
Зи даст тангдили гули кунад парешони¹.

Маъноси: “Саъй-ҳарақат гиши ва жиду жаҳд тирноғи билан ҳам менинг иқболим риштасидаги тугунни осонликча ечиб бўлмайди. Ғунча каби шикоятга оғиз очсам, тангдиллик дастидан гуллар паришон бўлади”.

Масалан, қуйидаги қитъасида шоир толеи пастлигидан нолиш билан бирга, ўз фазлу камоли учун шукрона ҳам қилади:

---

¹ Содиқ девони. 84^б-саҳифа (кейинги мисоллар ҳам шу манбадан олиниб, саҳифаси қавсда кўрсатилади)

Содиқ, аз рўзгор шокир бош,
Нест ғам, гар на симу зар дори.
Бар ту бас он жавоҳири маъни,
Садафи сина пургуҳар дори.

(Содиқ девони, 75^а-варақ).

Маъноси: “Содиқ, ҳаётдан миннатдор (шукр қилувчи) бўл, сийму заринг бўлмаса-да, ғам ема. Сенга маъно жавоҳири бас эмасму, ахир, кўнглинг садафи бу гавҳарга тўла-ку!”

Шоир қанча ўзини айблаб, изтироб чекмасин, унинг амир амалдорлар қошида қуллуқ, хушомад қилмагани, ўз қадрини ерга урмагани аниқ. Гарчанд мажбурият юзасидан амирларга қасидалар бағишлаган бўлса-да, маълум меъёрни сақлаган, таъмагирлик ботқоғига юзтубан ботмаган эди. Шунинг учун ҳам умри сарой хизматида ўтган бўлишига қарамай, Содиқ Жондорий сира бойиб кетмаган, аксинча, қариганда хору зорликда яшаган. Башарти, у мол-дунёга ўч бўлганида, ҳеч бўлмаганда кексалигини таъминлаб қўйиши муқаррар эди.

Ҳолбуки, у от сўраб амирга мурожаат қилишга мажбур бўлган:

Соҳибкарамо, подшоҳо, банданаворо,
Арзам ба ижобат лаби гуфтор надорад.
Аспе, ки ба ин банда карам сохта буданд
Шуд пир кунун қуввати рафтор надорад.
Аз хўрдани қамчин хурад пешаки пой,
Мо ҳам гаҳе кўбида, вале кор надорад.
Бар манзили уммед расидан нотавонист,
Содиқ чи кунад, Содиқи раҳдор надорад.

(Содиқ девони, 7^а-варақ).

Маъноси: “Эй соҳибкарам, раиятпарвар шоҳ, аслида арз этишга арзимаса-да, шуни маълум қилмоқчиманки, каминага карам юзасидан туҳфа қилган отлари қариб, юришга мадори қолмади. Азбаройи қамчи еганидан яғир бўлиб кетди, ҳар қанча ниқтамай, фойдаси йўқ. Умид манзилига етиб бўлмаслиги аниқ. Бу ҳолда Содиқ нима қилсинки, бир Содиқ ҳамроҳи йўқ.”

Ғазал шаклидаги бу арзнома “Асп талаб кардани Мирзо Содиқ аз амир Саид” (“Мирзо Содиқнинг амир Саиддан от талаб қилгани”) деб номланади. Шоир ижодида кўплаб учрайдиган бундай шеърий аризалар, бир томондан, унинг ҳозиржавоб сўз устаси эканлигини кўрсатса, иккинчи томондан, гарчанд амир саройида яшаса-да, моддий аҳволи ночор бўлганлигидан далолат беради. Раҳматулло Возеҳ шоирнинг бу иқтидорини назарда тутиб, уни: “Бадиҳагўйлик, ҳозиржавоблик ва сўзни топиб айтишда даврнинг яғонаси эди”- деб таърифлаган эди.

Кўйидаги шеърида эса шоир ўз ҳаётини бошқалар билан қиёслаб, ўзига таскин беради: “Эй хаста дил, бу фалак гардишининг тескари айланишидан ғам ема, бу ранжу машаққат фақат сенгагина эмас”:

Эй хастадил, аз гардиши ин чархи мино ғам махўр,
Танҳо на бар ту мерасад, ин ранчу изо ғам махўр
(44^а-варақ).

Ватандошим Содиқ Жондорийнинг ҳаёти ва ижодини ўрганиш жараёнида “Шоир ўзбек тилида ҳам ижоди қилганми?” деган бир савол ҳамиша диққат марказимда турди. Афсуски, бу саволга қаноатланарли жавоб топа олмадим.

Адабиётшунослар Р.Орзибеков ва Н.Комиловлар ўзларининг “Навоий ва адабий таъсир масалалари” тўпламига киритилган “Форс-тожик адабиётида Навоийга издошлик тарихидан” номли мақолаларида икки тилда ижод қилган зуллисонайн шоирлар ҳақида фикр юритиб, Содиқ Жондорийнинг “Кўзгу” радифли ғазалини мисол келтирадилар. Ғазал матлаи қуйидагича:

Гарчи ул оразидур барги гулистон кўзгу,

Ашки ҳайронимдадур шабнами ғалтон кўзгу.

Яна шу мақолада Мирзо Содиқнинг “ширу-шакар” тарзида ёзилган мухаммасидан парчалар келтирилиб, Алишер Навоий асарлари билан чоғиштирилади. Мана, ўша парча:

Илоҳи, ҳеч киши ҳажрингда маҳжур ўлмасун мандек,
Бу кулган бори меҳнатдин қади “нун” ўлмасун мандек,
Лабида оҳу афгон, дийда пурхун ўлмасун мандек,
Киши маънос ўлуб, ул ёрдин айрилмасун мандек,
Намоят дар назар моро, хаёли қади наврашаш¹.

Бу мисолдан Содиқ Жондорий ўзбк тилида ҳам ижод қилганлиги маълум бўлади. Бироқ бу асарлар бизгача етиб келмаган. Бунинг сабабини икки хил изоҳлаш мумкин: биринчидан, эҳтимол, Мирзо Содиқ ёзган ўзбекча шеърларидан алоҳида девон тартиб бермоқчи бўлган ва шу сабабли уларни форсий тўпламига киритмаган ёхуд девон шаклига киритган бўлса-да, бизгача етиб келмаган; иккинчидан, ўзбек тилида ёзган асарлари бармоқ билан санарли бўлганидан шоир уларни эълон қилмаган. Хулоса қилиб айтиш мумкинки, Бухоро заминида яшаган ижодкорларнинг аксарияти учун бир неча тилда ижод қилиш анъанаси асрлар оша яшаб келган. Бинобарин, Содиқ Жондорий ҳам фақат бир, яъни форс-тожик тилида ижод қилиш билан кифояланмаган бўлиши табиийдир.

Содиқ Жондорий рубойлари

Содиқ рубойлари ҳам шаклан гўзал, мазмунан бойлиги билан ажралиб туради. Мана бир мисол:

Аз ҳамнафасони номувофиқ бигрез!

В-аз дўстнамоёни мунофиқ бигрез!

Чун шаб сияҳ аст зоҳиру ботиншон,

Аз зулмати шаб чу субҳи Содиқ бигрез!

(Содиқ девони, 91^а-варақ).

Маъноси:

“Номувофиқ ҳамнафаслардан қоч.

Дўст бўлиб кўринган мунофиқдан қоч.

Тун каби уларнинг ботинию зоҳири қорадир,

Тун зулматидан субҳи Содиқ каби қоч.”

---

¹ Орзибеков Р., Комилов Н. Навоий ва адабий таъсир масалалари.
- Т.: Фан, 1968, 335-337-бетлар.

Бу рубоий Жалолиддин Румийнинг айни мавзу ва мазмундаги:

Дури зи бародари мунофиқ беҳтар,
Парҳез зи ёри номувофиқ беҳтар.
Хоки қадами ёри мувофиқ, ҳаққо,
Аз хуни бародари мунофиқ беҳтар¹, -

рубоийсини ёдга туширади.

Маъноси: “Мунофиқ дўстанд узоқлашиш, номувофиқ ёрдан кечиш лозим. Худо ҳаққи, мувофиқ ёр қадамнинг чанги мунофиқ дўстнинг қонидан яхшироқдир!”

Лекин бу икки рубоийнинг дастлабки байтлари ўзаро муштарак бўлса-да, уларнинг хулосалари бир-биридан фарқ қилади.

Шоирни саройдаги мутеъ ҳаёти изтиробга солади. Аблаҳлар нимаики демасин, офарин деб туришим керак, оламда бундан ҳам ортиқ азоб бўладими, дейди у алам билан бир шеърида:

Худ чи бошад 3-ин бадтар к-аз изтироби рўзгор,
Ҳар чи гўяд аблаҳе аҳсант бояд гуфтанам.

(Ўша девон, 83^а-варақ).

Худди шу фикр унинг рубоийларига ҳам кўчади. Бора-бора сарой ҳаёти уни зериктиради. Фисқу-фужур, алдов, риё тўла бу ҳаётдан юраги зада бўлиб, ўзининг саройда кечган беҳуда умридан афсусланади:

Гаҳ мадҳи яке зи нафси томеъ кардам,
Гаҳ кадҳи яке беманофеъ кардам.
Шуд умри азиз сарф бо нокасу кас,
Афсус, ки нақди умр зоеъ кардам

(Ўша девон, 85^а-варақ).

Маъноси: “Гоҳ бир нафс бандасининг мадҳини қилсам, гоҳ беҳуда таъмагўйликлар қилдим. Азиз умрим касу нокас билан ўтди. Афсус, умримни зоеъ қилдим”.

Содиқ рубоийларини ўқир эканмиз, улар бизга беихтиёр машҳур рубоийнависни эслатади. Умар Хайёмга

---

¹ Чалолиддин Румӣ. Рубоӣёт. - Душанбе, 1984. - С. 43.

эргашиб ёзилган бу рубойлар бадий жиҳатдан юксак, фалсафий жиҳатдан чуқур мазмунга эгаллиги билан баъзида буюк рубойнавис тўртликлари билан бемалол баҳслашади:

Не лутфи бутони сарвқад мемонад,
Не чаври рақибни деу дад мемонад.
Неку бади рўзгор ҳама даргузар аст,
Не нек ба оламу на бад мемонад.

(68^a-варақ).

Маъноси: “Бу оламда на сарвқад бут (маҳбуба)ларнинг лутфию, на дев каби рақибларнинг жабри қолади. Ҳаётнинг яхшию ёмонлиги ҳам ўткинчидир: оламда на яхши қолади-ю, на ёмон!” Бу чинакамига хайёмона рубойдир!

Ёки:

Бо ҳар ки ду рўз ошно хоҳи буд,
Мағрур машав, аз у чудо хоҳи буд.
Саҳ сол гирифтам, ки бақо хоҳи дошт,
Охир ҳадафи тири фано хоҳи буд

(183^a-варақ).

Маъноси: “Биров билан бир икки кун ошно бўлганинга мағрур бўлмаки, тезда ундан жудо бўласан. Юз йил яшаган кимса худди абадий қоладигандай сезади ўзини. Лекин фано ўқи барибир бир кун етиб келади.”

Бу рубойлар фалсафий теранлиги билангина эмас, балки мавзу эътибори жиҳатидан ҳам Умар Хайёмни эста солади. Чунки уларда илгари сурилган дунёнинг ўткинчилигию, ўлимнинг муқаррарлиги ҳақидаги ғоялар буюк Хайём анъаналарининг акс садосидир.

У Ч И Н Ч И Ф А С Л “МАЙДОНИ ВАСЕЪ” МАСНАВИЙЛАР

Содиқ Жондорий дostonлари

М а с н а в и й Шарқ халқлари адабиётининг кенг, оммалашган жанрларидан бири. Айниқса, IX-X асрлардан бошлаб бу жанрнинг ноёб намуналари вужудга кела бошлади. Фирдавсийнинг “Шоҳнома”, Юсуф Хос Ҳожибнинг “Қутадғу билик” асарлари маснавий жанрининг энг юксак даражадаги намуналаридир.

Алишер Навоий “Хамса”да маснавий тўғрисида шундай дейди:

Лекин ул барчадин дағи хуби,
Бордурур маснавийнинг услуби...
Маснавиким, бурун дедим они
Сўзда келди васеъ майдони.
Вусъатида юз ўлса маъракагир,
Кўргузур санъатин бори бир-бир.

Маснавий жанри қулай ва сўз учун “майдони кенг” - имкониятлари катта бўлганлиги учун шоирлар ўз асарларини аксарият маснавий йўлида яратганлар.

Б.Валихўжаев ўзининг “Ўзбек эпик поэзияси тарихидан” номли монографиясида ўзбек дostonчилигининг вужудга келиши, ривожланиши тарихини тадқиқ этиб, уни қуйидагича даврлаштирган эди:

а) эпик поэзиянинг шаклланиши - қадимги даврдан XI асргача;

б) илк тараққиёт даври - XI-XIV асрлар;

в) тараққиёт ва такомиллашув даври - XIV-XV асрлар;

г) анъаналарни қўллаб-қувватлаш ва давом эттириш даври - XVI-XIX асрлар¹.

Олим ана шу даврларда яратилган маснавий дostonлар ҳақида маълумот бериб, нома жанрининг вужудга келиши

---

¹ Валихўжаев Б. Ўзбек поэзияси тарихидан. - Тошкент, 1974. 146-бет.

ва такомиллашуви дostonчиликка асос бўлганлиги ва ўзбек адабиётида номачилик жанрига асос солган шоир Хоразмий эканлигини кўрсатади¹. Хоразмий ўзининг “Муҳаббатнома” асари билан нома (дoston)чиликнинг гўзал намунасини яратдики, бу анъана йиллар, асрлар оша янги-янги дostonларнинг ёзилишига туртки бўлиб келди.

XVII-XIX асрларда яратилган Мажлисийнинг “Қиссаи Сайфул-мулук”, Сайёдийнинг “Тоҳир ва Зуҳра”, Салоҳийнинг “Гул ва булбул”, Нишотийнинг “Ҳусн ва дил”, Хиромийнинг “Тўтинома”, “Раъно ва Зебо”, “Юсуф ва Зулайхо”, Муҳаммад Солиҳнинг “Шайбонийнома” ва бошқа кўпгина асарлар мазкур анъананинг асрлар оша давом этиб келганлигининг яққол далилидир.

Эпик шеърятнинг асосий жанрига айланган маснавий XVII-XVIII асрлардаги Бухоро адабий муҳитида ҳам асосий ўрин тутди. Чунончи, С.Амиркуловнинг: “Агар Мирзо Содиқнинг “Даҳмаи шоҳон” ва Гулмуҳаммад Одилнинг “Афғону Одил” маснавийларини истисно қилганда, Бухоро адабий муҳитида салмоқли адабий асарлар кўзга ташланмайди”², - деган фикрига қарши чиқиб, У.Каримов ёзади: “Бу даврда маснавий ҳам газал, мухаммас, рубоий ва қитъа каби шеърятнинг асосий жанрларидан эди ва бу соҳада ҳам шоирлар ўз салафларининг анъаналарини давом эттирдилар. Бу даврда Ҳозикнинг “Юсуф ва Зулайхо”, Содиқнинг “Даҳмаи шоҳон”идан ташқари Носеҳ Хатлонийнинг “Мажлисафрўз”, “Ҳайратангез”, “Ҳадиқат ур-расул”, Салоҳ Бухорийнинг “Юсуф ва Зулайхо”, Масеҳо Бойсунийнинг “Раъно ва Зебо”, Исо Бадахшийнинг “Мавзун”, Муҳаммаднаби Анқарнинг “Лайли ва Мажнун” маснавийлари вужудга келди”³.

Кўринадики, бу даврда Бухоро адабий муҳитида маснавийларнинг сон ва салмоқ жиҳатидан мавқеи баланд бўлган.

---

¹ 117 асар. 14-бет

² Амиркулов С. Ҳаёт ва эҷодиёти Чунайдулло Ҳозик: Диссертация номлиди. - Тошканбе, 1968. - С.14.

³ Каримов У. Мирзо Содиқи Мунши. - С.119.

Мирзо Муҳаммад Содиқ Мунший ҳам “Дахмаи шоҳон”, “Рафъи тумани Оҳугир ва Хайробоод”, “Қазову қадар”, “Ошиқ шудани дарвеш ба духтаре” каби маснавийлари билан бу давр дostonчилигига ўзининг салмоқли ҳиссасини қўшди. Бу дostonларда шоир ўз даврининг муҳим ва долзарб масалаларини қаламга олди. Ҳукмдорларни халққа зулм қилмаслик, адду инсофга чақириш, бу ўткинчи дунёда молу дунёга ҳирс қўймасликка чорлаш, “одам ато фарзандларини инсоф ва диёнатга даъват этиш”¹, шу тариқа, яхшиликка, инсонларга меҳру муҳаббат кўрсатишга тарғиб этишга бағишланган “Дахмаи шоҳон” дostonи шоирга катта шуҳрат келтирди.

“Дахмаи шоҳон”

Бу дoston саёҳат таассуротлари асосига қурилганлиги жиҳатидан саёҳатнома типигаги дostonларга ўхшайди. Чунки дostonда тасвирланишича, шаҳарнинг димиққан ҳавосидан бўғилган, сарой фисқу фужурларидан толиққан лирик қаҳрамон - шоир кўнглини ёзиш мақсадида тунги Бухоро бўйлаб саёҳатга чиқади. Бозорлар, тимлардан ўтади. Шунда алақандай куч уни Баҳоуддин Нақшбанд дахмаси сари етаклайди. Бу ерда у шоҳлар мозори ёнидан ўтар экан, мангулик уйқусида ётган ҳукмдорлар уни ўз дахмаларига чорлагандек садо эшитади. Марҳумлар хаёлан унга ўз тақдирларини сўйлаб берадилар.

Лекин дostonнинг қаҳрамонлари - дунёдан алақачон ўтиб кетган шоҳлар. Ғойибдан овоз келиб, улар ўз тақдирларини ҳикоя қиладилар, асосан ўзларининг қилмиш-қидирмишларидан афсус-надоматларини изҳор этадилар. Бу жиҳатдан қараганда, дoston фантастик характер касб этади. Демак, “Дахмаи шоҳон”ни фантастик дoston ҳам дейиш мумкин.

В.Абдуллаев ҳам XVIII-XIX асрлар дostonнавислиги хусусида сўз юритар экан, бу даврда дostonчиликнинг айнан “фантастик ва реалистик шаклларда давом”

---

¹ Воҳидов Р. Алишер Навоий ва илоҳиёт. 159-бет.

эттирилганлигини таъкидлаб, унинг бу даврдаги муҳим намуналари сифатида Нишотийнинг “Ҳусн ва Дил”, Сайқалийнинг “Баҳром ва Гуландом”, Хиромийнинг “Чор дарвеш”, Нодирнинг “Ҳафт гулшан” дostonларини кўрсатиб ўтган эди¹.

“Рафъи тумани Оҳугир ва Хайробоd” маснавийси эса, айтиш мумкинки, нафақат Бухоро адабий муҳитида, балки ўзбек ва тожик адабиётида ҳам янги йўналиш - саёҳатнома жанрини бошлаб берди. Чунки у бошдан-охир саёҳат таассуротларининг шеърий ифодаси сифатида қоғозга тушган. Унда шоир болалиги кечган Бухоро амирлигига қарашли Жоңдор тумани қишлоқларига қилган сафари мобайнида кўрганлари, кўнглидан кечирганлари, эшитганларини шеърга солади. Лекин бундан дoston шунчаки баёндан иборат экан-да, деган хулоса келиб чиқмаслиги керак. Зеро, унда бадий санъатлар ҳам, манзара-портретлар ҳам, турли тоифа кишиларининг образи ҳам, сатира ва юмор ҳам, лиризм ҳам бор. Буларнинг барчаси бир бутун ҳолда, саёҳатнома дostonнинг бадий юксаклигини таъмин этган.

Саёҳатнома адабиёт тарихининг бирмунча кўҳна жанрларидан бўлиб, унда сафар таассуротлари, табиат манзаралари, шаҳар ва қишлоқлар тасвири, халқнинг моддий ва маданий турмуши ўз ифодасини топади.

Б.Валихўжаев “Ўзбек эпик поэзияси тарихидан” китобида “нома” сўзининг маъно доираси кенг бўлиб, у хат, ёрлиқ, китоб ва асар маъноларини англатиши, адабий истилоҳ сифатида ҳам бу сўз ҳам насрий, ҳам назмий асарлар мазмунида ишлатилиши, чунончи, шеърий асарлар маъносида у қуйидаги маъноларни билдириши ҳақида маълумот беради:

1. Эпик дostonлар ва шеърий ҳикоялар;
2. Маснавий дoston;
3. Шеърий мактуб шаклида ёзилган асарлар;

---

¹ Абдуллаев В. Ўзбек адабиёти тарихи. Иккинчи китоб. - Тошкент, 1980. 120-бет.

4. Саёҳатдан олинган таассуротларни шеъррий тарзда ифода этган асарлар.

Олимнинг ёзишича, саёҳат асосида яратилган “номанинг куртаклари Алишер Навоийнинг “Ҳасби ҳол” номли маснавийсида мавжуд. Чунки Алишер Навоий бу асарида ўзининг Самарқандга келгани ва ундан олган таассуротларини баён этиб, гўё саёҳати ҳақида сўзлайди; бу шаҳар аҳолисининг аҳволини, жумладан, ўз ҳасби ҳолини ана шу фонда акс эттиради”¹.

Саёҳатнома жанри тарихини текширар экан, Т.Норов ҳам Носир Хисравнинг “Сафарнома”, Ибн Баттутанинг “Саёҳатнома”, Авлиё Чалабийнинг “Саёҳатнома”лари ҳақида гапириб, Алишер Навоийнинг “Ҳасби ҳол” номи билан юритиладиган маснавийси “Саёҳатнома” типида яратилган асардир, деб кўрсатади².

Ўзбек адабиётшунослигида ҳозирга қадар Муқимий шаклланиб келаётган саёҳатнома жанрини мукамаллаштирган ва саёҳатномалар туркумининг майдонга келишига сабабчи бўлган, деган фикр³ ҳукмрон бўлиб, у “Ўзбек демократик адабиётида маълум гоъвий ва бадий хусусиятларга эга бўлган саёҳатнома жанрини бошлаб берувчи”⁴ новатор шоир сифатида талқин қилиб келинади. Содиқ Муншийнинг “Дахмаи шоҳон”, “Рафъи тумани Оҳугир ва Хайробод” ва Жонмуҳаммад Жонийнинг (1839-1881) “Ҳикояти сайри Жоний” (156 мисра) номли саёҳатномалари⁵ бу қарашларни қадимийлаштириш имконини беради. Хусусан, кейинги икки асар соф маънодаги саёҳатномалар бўлиб, мазкур жанрнинг барча талабларига жавоб беради.

¹ Валихўжаев Б. Ўзбек эпик поэзияси тарихидан. 8-20-бетлар.

² Норов Т. Янги топилган саёҳатнома// “Совет мактаби”, 1974, 8-сон, 39-бет.

³ Валихўжаев Б. Ўзбек эпик поэзияси тарихидан. 21-бет.

⁴ Каримов Ф. Ўзбек адабиёти тарихи. Учинчи китоб. - Тошкент, 1966. 129-бет.

⁵ Адабиётшунос Т.Норов Жонмуҳаммад Жоний ҳаёти ва ижоди ҳақида номзодлик диссертацияси ҳимоя қилган ва тадқиқот жараёнида шоир саёҳатномасини ўзбек тилига таржима қилган - Д.К.

Тожик адабиётшуноси У.Каримовнинг кўрсатишича, “Дахмаи шоҳон” достонининг ёзилишига қадимги Эроннинг афсонавий шоҳлари ва шавкатли баҳодирлари дахмалари билан боғлиқ ривоятлар асосида яратилган худди шундай номли халқ қиссаси туртки бўлган¹. Мазкур қисса насрда яратилган бўлиб, ўрни-ўрни билан назмий парчалар ҳам келтирилади.

Ўша ривоятда нақл килинишича, Юнонистонлик Искандар Зулқарнайн устози Афлотун ва лашкарлари билан Эрон тупроғига қадам қўйганида устози унга қадимий Эрон шоҳлари дахмасини кўрсатади. Шоҳларнинг бош томонига қўйилган заррин лавҳаларда уларнинг давлатни мустаҳкам, юртни обод, халқ ҳаётини фаровон қилиш йўлидаги фаолиятлари ўз тилларидан зикр қилинган, ҳокимиятни адлу инсоф, тадбир-кенгаш билан бошқариш ҳақидаги насиҳатлари акс этган. Бу нарса Искандарга қаттиқ таъсир қилади.

Қиссани ўқиб чиқиб шундай хулосага келдикки, ўзининг поэтик мақсадини амалга ошириш учун Содиқ танлаган йўл ҳам, у қўллаган усул ҳам халқ қиссасидан бирмунча фарқ қилар экан. Демак, Содиқ Жондорий “Дахмаи шоҳон”и яратилишига “Дахмаи шоҳон” номли халқ қиссаси туртки бўлган, дейиш мумкин. Чунки шоирнинг фикрлари етилиб, кўнгли тўлган ва ўй-ниятларини ифодалаш учун бир шаклий восита керак эди.

Шоирнинг сабр қосасини тўлдирган, қалбини туғёнга солган нарса халқ гамига кўзи кўр, қулоғи қар, беғам, бепарво, ўз ҳузур-ҳаловатини давлат манфаатларидан устун қўядиган амиру амалдорлар эди. Сарой хизматидан толиққан, унинг фисқу фужур, қабохат, ахлоқсизлик тўла ҳаётидан тўйган, зериккан шоирнинг тунги Бухоро бўйлаб саёҳатга чиқиши, дафъатан Баҳоуддин Нақшбанд зиёратгоҳига бориб қолиши, унда ётган шоҳлар дахмасини оралаб, ҳаёт ва ўлим, фонийлик ва боқийлик хусусида хаёллар суриши ва ногаҳон дахмалардан садо чиқиб, собиқ

---

¹ Каримов У. Мирзо Содиқи Муънши, 115-116-бетлар.

Бухоро ҳукмдорларининг унга ўз кечмишларини сўзлаб беришлари тасодиф эмас. Содиқ Жондорий шоҳлар даҳмасини оралаб юрар экан, унинг хаёлидан ногаҳон “Даҳмаи шоҳон” номли халқ қиссаси лип этиб ўтгани ва у бўлажак достони учун керак бўлган бадиий воситани топгани аниқ. Бу дoston анъана замирида бир янгилик бўлган.

“Даҳмаи шоҳон” 385 байт - 770 мисрадан иборат бўлиб, машҳур “Шоҳнома” вазни - мутақорибда ёзилган. Дoston 1785 йилда шоирнинг туғилиб ўсган юрти Жондорда ёзилган. Унда Бухоро тарихининг энг қонли, фожиали, оғир бир даври - аштархонийлар сулоласининг ҳукмронлик вақти (1597-1747) ўз аксини топган.

Содиқ Жондорий ўз достонида шаклни машҳур халқ достонидан олган бўлса-да, мазмунни Бухоро воқелигидан танлайди - аштархоний подшолар ҳаётини қаламга олади, уларни ўз тилларидан иқрорлари орқали фош қилади. Дoston шоирнинг даҳмалар зиёрати пайтида туғилган кечинмалари тасвиридан бошланади. Бир вақтлар Бухоро тахтида ўтириб айшу ишрат сурган, тожу тахт таллашиб, турли беъмани юришлар қилиб умрини беҳуда ўтказган, элу юрт дардидан бегона бўлганлиги туфайли аччиқ ва аламли хотиралар қолдирган аштархоний ҳукмдорлардан Субҳонқулихон, Убайдуллохон, Абулфайзхон ва Абдулмўминхонларнинг дарду алам тўла нидолари дoston воқеалари сюжетини ташкил этади.

Шоир мазкур ҳукмдорлардан ҳар бирининг сўнгги иқрорномалари орқали уларнинг ўзигагина хос бўлган жиҳатларини очиб беришга интилади.

Тизга маълумки, Содиқ ҳаётининг асосий қисми саройда - амирлар хизматида ўтган. Шунинг учун ҳам у ҳукмдорларнинг ҳаёти, қилмиш-қидирмишларини бутун икир-чикирларигача яхши билади. Бу ҳол дostonда шоҳлар образини муваффақиятли яратиш, уларнинг кирдикорларини ишонарли тарзда очиб беришда қўл келган. Шоир юқори табақанинг жабру зулми ҳаддан

ошиб, мамлакат хароб бўлган бир даврда тож аҳлини адлу инсоф, меҳру шафқатга чақирмоқчи бўлади. Бунинг учун уларнинг аждодлари ҳаёти ва фаолиятини ҳикоя қилиб бериш, уларнинг афсус-надомат тўла иқдорномаларини ўз тилларидан баён этиш йўлидан боради. Шу тариқа, шоҳларнинг кўзини очмоқчи, дунёда ҳамма нарса ўткинчи, фақат яхши ном ва эзгу иш боқийлигини одамларга яна бир бор таъкидламоқчи бўлади. Ўз мақсадини амалга ошириш учун аштархоний ҳукмдорлар даврини танлайди. Айниқса, ака-ука Субҳонқулихон ва Абдулазизхонлар ўртасида давом этган қарийб қирқ йиллик ўзаро уруш-талашлар шоир ғоявий нияти учун мос тушади. Шу тариқа “Дахмаи шоҳон” достони яратилади.

Достоннинг тузилиши анъанавий дostonлардан фарқ қилади. Яъни дostonда ўша давр дostonнависларининг аксарияти учун хос бўлган ҳамд, наът, муножот, чорёрлар тавсифи кабилар учрамайди. Дoston бобларга ҳам ажратилмайди.

Дoston шоирнинг ўзига хос кириш сўзи - *Ибтидоу сухан* билан бошланади. Бу ерда шоир замон ва макон ҳамда ҳукмдорларнинг кирдикорлари ҳақидаги мушоҳадаларини баён этади.

Дoston табиат манзараси - тонг палласида ўз заррин шуълалари билан оламни чулғаган қуёш тасвири билан бошланади.

Шундан сўнг Содиқ Жондорий дунёнинг субутсизлиги, замону муҳитнинг беҳаловатлиги, илму донишнинг фазилатлари хусусида фикр юритади. Дунёни тўлқин уриб ётган асов денгизга ўхшатар экан, бу денгизда маҳв бўлиб кетмаслик учун инсон ундан сабоқ олиши кераклиги ҳақидаги ғояни илгари суради:

Равон шав, ба зуди сабак пеш бар,
Шавад нусхаи даҳр зеру забар¹.

---

¹ Содиқ Мунший. Дахмаи шоҳон. ЎЗР ФА Шарқшунослик институти фондидаги 40-рақамли қўлёзма. 4*-варақ (кейинги парчалар ҳам мазкур қўлёзмада олиниб, кўчирмалар саҳифаси қавсда кўрсатилади).

Дунё ғамларидан эзилган, тақдир буқаламунликларидан чарчаган шоирнинг кўнглидан кечган ўйларни англаган каби ой унинг даричасидан мўралаб, Нақшбанд қасри сари йўлга чиқишга ундайди:

... Чунин гуфт он моҳи ҳимматбаланд:
“Биё суйи қасри шаҳи Нақшбанд” (4⁶).

Бу чорлов садосини эшитиб, шоир Баҳоуддин Нақшбанд манзили сари йўлга тушар экан, йўл-йўлакай XVIII аср Бухоросининг манзарасини чизиб беради. Азаддан илм ва дин маркази бўлиб келган шаҳар шоир кўз ўнгида бутун гўзаллиги, салобати ва улуғворлиги билан намоён бўлади. Шаҳар марказидан ўтиб бораётган шоир йўлида учраган ҳар бир манзара, ҳар бир обида ва бозорлар тўғрисида изчил баён бериб боради. Шоир бозор тасвирини шундай келтиради:

Яке сўқ дидам дар он сарзамин,
Чу жаннат пур аз неъмат ангубин.
Зи савти сутуруну афғони кас,
Шуд ин тоси нилуфари чун чарас (5^а).

Маъноси: “Бу ерда бир сўқ (бозор) кўрдимки, жаннат каби анвойи неъматларга тўла. Туялар ноласию одамлар афғонидан бамисоли осмон қўнғироққа айланганми, дейсиз.

Бозор манзараси тоқ тасвирига уланиб кетади:

Яке тоқ дидам дар он раҳгузар,
Чу кўҳ баста дар кори рифъат камар.
Ҳамон тоқи Кисрою Нўшервон,
Бино ёфта дар асри пешиниён (5^а).

Маъноси: “Бу йўлда яна тоғ каби улуғликка камар бойлаган бир тоқни кўрдимки, у Кисро, Анушервон каби дунёдан ўтиб кетган афсонавий шоҳлар давридаги тоқларга ўхшайди.”

Шу тариқа бозор ва унга ёнма-ён Тоқи аввал, Тоқи миёна, Хиёбон, Роҳи равза, Ҳавз таърифлари берилди. Бу ерда номлари келтирилган обидаларнинг кўпи асрлар,

йиллар тўфонларидан соғ-саломат ўтиб, бизгача етиб келганлиги қувонарли ҳолдир. Тоқлар “Тоқи телпақфурўшон”, “Тоқи заргарон” номлари билан бирга ҳозир ҳам мавжуддир. Яратганга шукрлар бўлсинки, Ҳавз ҳам ўз зилол суви билан қадим Бухорога файз бағишлаб турибди. Ана шу таъриф ва тасвирлар мактаб ва илм олиш, устоз ва шогирдлар тўғрисидаги фикрларга боғланади. Бухоро мадрасаларида илм олаётганлар шаънига илиқ гаплар айтилади. Ниҳоят қаҳрамонимиз саёҳатининг асл мақсади бўлмиш Қасри Орифон - Баҳоуддин Нақшбанд зиёратгоҳига етиб боради.

Бу улуғ даргоҳ биноларининг жойлашиши тўғрисида П.Зоҳидовнинг “Хожа Баҳоуддин - меъморий хазира” китобида шундай маълумот берилади:

“Баҳоуддин дахмаси меъморий мажмуи кетма-кет келадиган уч дарвозадан иборат. Биринчи дарвозахона - Тоқимиёна бўлиб, унинг икки ёнбошида Оппоқ Ойим масжиди жомеси бўлган... Дарвоза ортидан узун йўлак бошланади. Шу йўлак ўртадаги Диловар дарвозасига олиб боради. Йўлакнинг охири пештоқли Боби Салом дарвозаси билан хотималанади. Бу дарвозани ҳам XVI асрда қурилган, деб тахмин қилинади... Йўлакнинг шимол томонида Бухоро амирлари - ҳукмдорлар дафн этилган хазира-дахма бор. Дахма супаси устидаги тош битикларни ўқиб кўрилганда, жумладан, Абдуллахон (1557-1598), Субҳонқулихон (1600-1602), Имомқулихон (1611-1642), Нодир Девонбеги (XVIII аср) каби тарихий шахсларнинг номи битилган.

Дахмаи шоҳон - шоҳлар дахмаси олтига супа шаклида баланд кўтарилган дахмадан иборат. Қабр усти тошлар юзига битилган мўътабар оятлар, тарихий саналар санъаткорона безаклари ҳамда ўзига хос, бетакрор меъморий шакли билан диққатга сазовор”¹.

---

¹ Зоҳидов П. Хожа Баҳоуддин. Меъморий хазира. 7-9-бетлар.

Шоҳлар авлиёлар мазориди ётишни ўзлари учун шараф деб билганлар. Чунки кўнғирот уруғидан бўлган Хива хонлари ҳам ўлимларидан олдин ўзларини улўф авлиё ва шоир Паҳлавон Маҳмуднинг пойига дафн этишларини васият қилганлар. Чунончи, Абулғозихон, Шохниёзхон, Муҳаммад Раҳимхон I, Темурғозихон каби Хоразм ҳукмдорлари Паҳлавон Маҳмуд пойида ётганча, Матназар Абдулҳаким таъбири билан айтганда, “ватанимиздан элга қилмаган-қилган гуноҳлари учун мангу кечирим сўраб ётибдилар.”

Бу муқаддас қадамжо тасвирини меҳр ва маҳорат билан чиқишдан Содиқ Жондорийнинг бу буюк зотга эътиқоди баланд эканлиги сезилади. Қасри Орифондаги айвон, деворлар тасвири, чорбоғ, хонақоҳ ва унга туташ муқаддас мазор - шоҳлар хобгоҳи тасвири берилади.

Нақшбанд қадамжоси қаҳрамоннинг дилидаги ғуборларини тарқатиб юборади. Дарҳақиқат, бу гапимнинг нақадар тўғри эканлигини билиш қийин эмас, ўша қадамжога бир бор қадам ранжида қилиб кўрсангиз кифоя... Худди оламга янгитдан келгандек бўласиз, кўнглингиз ёришиб, ғаму ташвишларни бир дам унутасиз. Не-не буюк зотлар бу улўф даргоҳни бир кўришни, зиёрат қилишни орзу қилганлар. Шоир ҳам худди шундай кайфиятни қалбан ҳис қилади ва уни қоғозга туширишга ҳаракат қилади.

Бу жойнинг таърифини эшитса, ҳатто Каъбанинг дийдаси (кўзи)дан зам-зам булоғи чиқади, яъни у ҳавасидан кўз ёш тўқади, дейди шоир:

Чу бишнуд аз ин остон достон,

Шуд аз дийдаи Каъба зам-зам равон (5⁶).

Марҳумлар мазорини ёқалаб борар экан, унинг кўз ўнгида сабззор боғ намоён бўлади. Уни тавоф қилган қаҳрамон Ҳавз томонга ўтади. Бу шундай ҳовузки, рашқдан кавсар унинг пойига кўзининг ёшларини тўккан:

Пас аз тавофи ин равза шайху шоб,

Суйи ҳавз гаштам равон ҳамчу об.

Яке ҳавз дидам, ки кавсар зи рашк,
Фишонида аз дида дар пой ашк (б⁸).

Шоир таърифлаган бу ҳавз (ҳовуз) ҳозир ҳам мавжуд бўлиб, муҳофазада сақланади. Унинг саҳнида сузиб юрган ранго-ранг ўрдагу ғозлар афсонавий қушларга, кузатаётган манзарангиз эртакка ўхшайди. Эҳтимол бу кайфият ҳам шу қадамжода бир илоҳий қудрат мавжудлигидандир. Шоир ана шу ҳовуз сувидан ташна лабларини ҳўллаб, оғзи унинг шукридан шакарга тўлгандек бўлганини айтади:

Зи обаш намудам лаби хушк тар,
Даҳанам шуд аз шукри у пуршакар (б^а).

Нақшбанд мозори икки тарафидаги намозгоҳ масжид олди нақшинкор айвон саҳни билан тутшиб кетган. Содиқ бу айвонни Эрам саройларига қиёслайди, ҳатто улар ҳам унинг қаршисида тиз чўкиб, таъзим қиладилар деб таърифлайди:

Зи лаъли Лаби Ҳавз ғалтон шудам,
Аз он пеши бар садри Айвон шудам.
Чи айвон ба таслими у чарх ҳам
Надида сарое жаҳон ба Эрам (б^а).

Шоир айвон таърифини келтирар экан, унинг шифтини осмонга, чиройли нақшларини эса юдузларга ўхшатади. Айвон шифти мураббаъ, яъни тўртбурчак нақшинкор шакллардан иборат.

Шоир мураббаъни икки маънода қўллаб, сўз ўйини қўллашда ҳам маҳоратини намойиш қилади.

Биринчи маъно: тақдир бу айвон шифтини тўртбурчакли нақшлар билан безашни наққош кўнглига солган, у безаган.

Иккинчи маъно: тақдир айвон шифти - варағига мураббаъ, яъни тўртликлар ёзибдур:

Даҳр қазову қадар дар сиришк,
Ба авроқи саҳфаш мураббаъ навишт (б⁶).

Бу айвон ҳам шу манзил эгаси каби то қиёматгача ўз кўрки ва салобатини кўз-кўз қилиб яшаса, ажабмас...

Чорбоғ тасвири ҳам дoston воқеаларига туташиб, бир бутунликни ташкил этади. Боғ томошаси пайтида шоир кўз ўнгида бир хонақоҳ намоён бўлади. Бу хонақоҳ гумбази само каби кенг, доира шаклида бўлиб, унинг ҳужралари худди юлдузлар ой атрофида жойлашгандек, доира шаклида ҳовли атрофида айланганлар:

Мудаввар буд гумбазаш чун само,

Чу парвин бар атрофи у ҳужраҳо (8^б).

Бу даргоҳдаги айвону тоқ, чорбоғу хонақоҳлар хусусида гапираверса, ёзаверса, уларнинг васфи фикр каби поёнсиздир, - дейди шоир, - шунинг учун уларни камандалаш, яъни чеклаш вақти етди.

Ана шу тупроқ - даргоҳ пойидаги тупроқ эса улуг подшоҳларнинг мангу хобгоҳи эди:

Ба зери кафи пойи он хонақоҳ

Шоҳони каёнро буд хобгоҳ (9^а).

Ана шу байт билан дostonнинг кириш қисми ниҳоясига этади. Энди “Шоҳони каён”, яъни улуг подшоҳлар қабристони бошланади. “Дахмаи шоҳон”нинг “Ибтидои мақсуд” (“Мақсаднинг бошланиши”) қисми 22 байт бўлиб, шоирнинг соқийга мурожаати билан бошланади. Шоирнинг бу фоний дунё азобларидан афтода бўлган кўнгли май тусайди, дарду ғамлардан фориг бўлмоқни истайди.

Шундай қилиб, шоир - лирик қаҳрамон шайбоний, аштархоний, манғит шоҳларининг дахмалари оралаб юради, унинг қулоғига ғойибдан садо келгандек бўлади, шу манзилда ётган “зарринкамарлар” номидан уни чорлайди. Ана шунда у бирма-бир аштархоний ҳукмдорлар жасади қўйилган дахмалар олдига боради. Дахмалардан чиққан сирли садоларни эшитиб, лол бўлиб қолади:

Лаболаб зи саҳбои ибрат ҳама,

Ки буданд дар базму ишрат ҳама (9^а).

Чунки, уларнинг ҳаётлари бошдан охир ибрат шароби эди: улар ҳаётларини айшу ишратда ўтказдилар. Дунё

лаззатиға муккасидан кетган шоҳлар алал-оқибат тупроққа бош қўйдилар.

Қабрлар оралаб юрсанг, улар сенга май тутгандек, сен эса ундан маст бўлгандек сезасан ўзингни.

Бир дахмадан чиққан садо шоирни сергак торгитди:

Кушо суи мо чашми ибрат нигар,

Ки будем шоҳони зарринкамар (9^а).

Маъноси: “Эй йигит, бу ер ишрат эмас, балки ибрат маконидир. Бизга ибрат кўзини очиб қара - бир пайтлар барчамиз зарринкамар подшолар эдик”.

Ҳама соҳибкишваре тахту тож,

Рабудем аз мулки олам хирож.

Гирифтем мулки касонро ба жанг,

Гаҳе ба ҳи(й)ла, ки ба тадбир ранг (9^б).

Маъноси: “Ҳаммамиз мулк ва тахту тож соҳиблари эдик. Олам мулкидан хирож олар эдик. Кишилар мулкани гоҳ жанг, гоҳ эса ҳийлаю тадбир билан ўзлашгирдик”.

Умрининг қаймоғини шоҳлар саройида ўтказган шоир дахмалардан чиқаётган садо баҳонасида кўнглининг туб-тубида ётган, ҳеч қачон ошкор қилмаган дардларини тўкиб солади.

Шоҳлар эл-юрт қайғусидан четда - айшу ишратда умр ўтказдилар. Бойлик илинжида ўз мулкларига қаноат қилмай, бошқалар ерига кўз тутдилар. Лекин ажал дастидан ҳеч ким қочиб қутулолмайди. Шунинг учун ҳам улар афсус-надомат билан иқрор бўладилар: “Ажал шоҳи бизнинг ҳам бошимизга етди, бизнинг ҳам жонимиз майини ичди. Нон-тузимизни еб, ҳамсуҳбат бўлиб юрганлар эса бизга ҳамроҳ бўлолмадилар”:

Чу шоҳи ажал бар сари мо расид,

Майи жон зи миной мо баркашид.

Касоне, ки буданд намакхоре мо,

Нагаштанд дар ин сафар ёри мо (9^в).

Ҳа, инсон ким бўлмасин - шоҳми ё гадо - борар ери битта. Оламдан ўтгач, барчанинг жисми хирмони “вақфи

мўр” - “чумолилар вақфи (мулки)” бўлади. Анқонинг уруғи каби жисмимиз йўқолади, ундан ному нишон қолмайди. Энди биз одамлардан фақат бир нарса - руҳимизга дуойи фотиҳа сўраймиз, холос:

Фурўмонда кунем чу нақши по,

Надорем аз кас таъма жуз дуо.

Чунин аст оину русуми жаҳон,

Намонад касе дар жаҳон жовидон (9⁶).

Маълумки, XVII асрнинг охири - XVIII асрнинг бошлари Бухоро хонлигидаги сиёсий вазият кескинлашган, ўзаро урушлар авж олиб, зулм ва адолатсизлик ҳаддан ошган бир давр эди. Шоир ўз достонига ана шу даврда ҳукм сурган аштархоний ҳукмдорлардан Субҳонқулихон (1680-1702), унинг ўғли Убайдуллахон (1702-1711), Убайдуллахоннинг укаси - Абулфайзхон (1711-1747) ва Абулфайзхоннинг ўғли Абдулмўъминхон (1747-1750)ларни асосий қаҳрамонлар қилиб танлайди. Унинг қулоғига дастлаб Бухоро тахтининг 1680-1702 йилларидаги соҳиби бўлиш Субҳонқулихон қабридан садо эшитилади.

Субҳонқулихон

Маълумки, Субҳонқулихон ҳукмронлик қилган давр (1680-1702) Бухоро тахтининг қора саҳифаларини ташкил этади. Унинг ҳукмронлиги ўзаро урушлар натижасида сугориш иншоотлари вайрон қилинган, ерлар бўшаб қолган, шаҳар ва қишлоқлар харобага айланиб, халқ ниҳоятда қашшоқлашган бир давр эди. Бунга қадар ҳам унинг Бухоро ҳокими бўлиб турган акаси Абдулазизхон билан олиб борган қарийб 40 йиллик тож-тахт талашлари халқнинг тинқасини қуритган эди. Академик Воҳид Абдуллаев “Ўзбек адабиёти тарихи” дарслигининг 131-132-бетларида мазкур ҳукмдор ҳақида шундай ёзади: “Субҳонқулихон бошлиқ аштархоний ҳукмдорлари мамлакатни ҳамжиҳатлик билан бошқариш ўрнига, уруғ-аймоқчилик анъаналарини авж олдириб юборадилар; қирқ,

юз, минг, жалойир, жағалбойли, ойтәмғали, хитой, қипчоқ, найман, кенагас каби уруғ бошлиқлари мансаб ва мартаба учун уруш-жанжал қўйғаб, халқ бошига турли-туман укубатлар соладилар.” Айниқса, Субҳонқулихоннинг “барот” деб номланган мудҳиш усул билан етти йиллик солиқни бир йўла ундириб олиши халқнинг бусиз ҳам машаққатли ҳаётини янада оғирлаштириб юборган эди. Ана шу давр қийинчиликларини ўз кўзи билан кўрган, ўз бошидан кечирган шоир Турди “Субҳонқулихон ва унинг амир-амалдорлари тўғрисида ҳажв” мухаммасида, бу ҳақда, шундай ёзади:

Фуқаро бўлди бу шоҳ асрида кўп зору наҳиф,
Зулдин бўлди раият эликим хору заиф,
Соли тарихин этдим чу хираддин таклиф,
Деди: “дин” бошдин-оёқ тушуб, “ислом заиф”,
Даври Субҳонқули жобир, умароси япалоқ.

Содиқ Жоңдорий эса “Дахмай шоҳон”даги “Дахмай Субҳонқулихон” сарлавҳали монологни шундай бошлайди:

Манам шоҳи Субҳонқули дар Бухор,
Замин шуд зи акси ман оинадор (9).

Маъноси: Мен Субҳонқулихон номи билан танилган шоҳ эдим. Ер юзи менинг аксим билан ёришар эди.

XVIII аср тарихчиси Муҳаммад Яъқуб “Гулшан ул-мулук” асарида Субҳонқулихон тўғрисида шундай маълумот беради: “Субҳонқулихон тарих 1113 йилда вафот этди. Унинг ҳукмдорлик муддати 68 йил давом этиб, 40 йил Балх ва 28 йил Бухорода шоҳлик қилди. Тўқсон йил умр кўрган. Шоҳ Нақшбанд мозорида дафн этилган¹”.

Албатта, Субҳонқулихон ўз салтанатининг дастлабки йилларида бир қатор хайрли ишларга ҳам қўл уради: “У Бухорода махсус шифохона (дорушшифо) қурдиради. Унда касаллар даволанар ва тиббиёт сирлари ўргатилар эди. Шифохона қошида махсус тиббий кутубхона бор эди,” -

---

¹ Абу Али ибн Сино номидаги Бухоро вилоят кутубхонаси. 297-рақамли қўлёзма, 197-бет.

деб ёзадилар Ж.Баракаев ва И.Ҳайдаров ўзларининг “Бухоро тарихи” китобларининг 80-бетида. Субҳонқулихон даврида - 1692 йилда Муҳаммад Боди ас-Самарқандий томонидан Бухоро антологияси тузилган бўлиб, унда ўша давр адабиёти намояндаларидан 150 таси ҳақида биографик маълумот ва улар асарларидан намуналар берилган. Шунингдек, Муҳаммад Балхийнинг 5 минг байтли “Субҳонқулихоннома” номли достони, Мир Муҳаммад Амин Бухорийнинг “Тарихи Субҳонқулихон” номли асарлари бу шоҳнинг ҳаётида мақтовга сазовор ишлар ҳам бўлганлигидан далолат беради. Лекин дostonдаги баъзи байтларда унинг шахсида худпарастлик ва ишратпарастлик иллатлари мавжудлиги ҳам кўрсатилган:

Ба комам ҳамегашт чархи фалак,

Ба тасхири май буд мулку малак.

Гирифтам хироже зи Балху Бухор,

Намудам ба ёрони худ зар нисор (10^а).

Маъноси: “Фалак чархи менинг хоҳишим билан айланар эди. Бор мулку малак менинг тасарруфимда эди. Балху Бухородан хирож олиб, ўз яқинларимга бойликлар инъом этар эдим”.

Бироқ Субҳонқулихон ўзининг ношаръий ишлари билан эл-юрт нафратига дучор бўлганлиги ҳам инкор этиб бўлмас ҳақиқатдир.

Кунлари “рангин, зарли”, тунлари “санжоб паридан” бўлган тўшакларда ётган шоҳ ёнида гоҳ сочларидан мушқу ноб уфурган “хитой канизлари”, гоҳ бошидан оёғигача далофат денгизлари каби зарринкамарлар, “навниҳолу лаб пуркашлар” унинг хизматига бел боғлаб турар эдилар. “Шу тариқа чамандаги хурмо дарахти каби қад кўтарган эдим, айшу тараб соҳиби эдим”. Аммо...

Чунин сарди кард айёми марг,

Фурў рехт аз нахли ман бору барг.

Ниҳодам зағу молу мулки сарир,

Ба сарпанжаи марг гашгам асир (10^а).

“Аmmo... ўлим фаслининг изғирини менинг мева ва баргларимни тўқди. Тожу тахт, молу мулк, хотинни қолдириб, ажалнинг панжасига асир тушдим”. Бундай афсус-надоматлар Субҳонқулихон нутқининг асосини ташкил этади, Содиқ бу билан ўз даври ҳукмдорларининг кўзини очмоқчи, уларни ўз салафлари кирдикорларидан огоҳ этмоқчи, адлу инсофга даъват этмоқчи бўлади.

Субҳонқулихон монологининг охириги байтлари инсонга охират ва ўлим ҳақида хабар беради:

Ба пой адаб рав ин хоқдон,
Ки хобиданд жумла шаҳзодагон.
Пас аз ман гирифтанд мулку сарир,
Вафое надиданд зи ин золи пир (10⁶).

Шундан сўнг шоир иккинчи дахма қошига боради. Бу ҳам аштархонийлар сулоласининг вакилларидан - Субҳонқулихоннинг ўғли Убайдуллохоннинг қабри эди.

Убайдуллохон

Убайдуллохон ҳаммаси бўлиб 9 йил подшолик қилган. У ўттиз ёшида ўз укаси Абулфайзхоннинг буйруғи билан қатл қилинган.

“Дахмай шоҳон”да Убайдуллохон номидан жами 35 байт келтирилади. Убайдуллохон монологи шундай бошланади:

Манам хисрави мулки зеру замин,
Убайдулло - шоҳи жаҳонофарин.
Падар ҳамчу Субҳонқули подшоҳ,
Саодатнасаб, хисраву дин паноҳ (11^а).

Маъноси: “Мен ҳам зеру замин мулки подшоҳиман, отим Убайдулло бўлиб, жаҳон офаринига сазовор бўлган эдим. Отам Субҳонқулихон саодатнасаб, хисраву динпарвар подшоҳ эди”.

Тарихдан маълумки, Убайдуллохон ҳукмронлиги пайтида мамлакатда бир қатор янгиликлар жорий қилган. Турган гап, бу кўпчилик амалдорларга ёқмаган. Унинг

бундай ислоҳотлари кўпинча бекор кетар, лекин у ўз душманларини вақтида пайқаб, ўч олар эди. Мана дostonда унинг бу хусусдаги иқрори:

Жудо кардам аз тан ба вақти ситез,

Сари душманонро ба шамшири тез.

Чароғи адолат барафрухтам,

Дар он рўғани зулмо сўхтам (11⁶).

Маъноси: “Жанг, адоват вақтларида ўтқир шамшир билан душманларимнинг бошларини танидан жудо қилдим, адолат чироғини ёқиб, унда зулм ёғини ёндирдим”.

Якero сазовор дидам ба жоҳ,

Якero муносиб ба зиндону чоҳ (11⁶).

Маъноси: “Бировни мансаб билан сийлаб, бировни банди зиндон қилдим...”

Убайдуллохон тақдири ҳам кўпгина шоҳу шаҳзодадар каби бевақт ўлим билан якун топди. У шаҳар ташқарисидаги Хўжа Исмаг зиёратгоҳига сайрга чиққан пайтида қатл қилинди.

Маро сайри саҳрои пажмурда бурд,

Ба дасти ажал жисму жонам супурд.

Дар аввал маро дод тахту қусур,

Нишонид охир даме кунжи гур.

Наёвардам аз молу дунё ба бор,

Ба жуъз кулфату ҳасрат бишумор (11⁶).

Маъноси: “Мени пажмурда саҳро сайрига йўлаб, жисму жонимни ажал қўлига топширишди. Аввал менга тахт берди-ю, охирида қабрнинг бир бурчагини раво кўрди. Ҳад-ҳисобсиз дунё кулфатию ҳасратидан ўзга ҳеч нарсани ўзим билан олиб кетолмадим”.

Муҳаммад Яъқуб “Гулшан ул-мулук”да ёзишича: “Тарих 1122 да Убайдуллохон шаҳар ташқарисидаги Фили марза (Хўжа Исмаг) мавзесига сайри боғ учун чиққан эди. Убайдуллохоннинг изидан бориб, уни ўлдирдилар. У 9 йил ҳукмронлик қилган, 30 йил умр кечирган”.

Убайдуллохон “марказий ҳокимиятни кучайтиришга қаратилган бир қатор тадбирлар кўрди, катта ер эгаларини солиқ имтиёзларидан маҳрум қилишгача бориб етди. Улар Убайдуллохон учун хатарли муҳолифга айландилар. Шундан бўлса керак, у ўттиз ёшида қатл қилинди. Убайдуллохон парокандаликка қарши олий ҳокимиятни кучайтириш ва мамлакатни бирлаштириш учун очиқ курашган сўнгги жоний (аштархоний) эди. Ундан кейин давлатнинг парчаланиши яққол намоён бўла бошлади” (“Гулшан ул-мулук”, 197-бет).

Шу тариқа, халқ ҳаётини яхшилаш, мамлакатни обод қилишга бел боғлаган шоҳ ўз муҳолифлари томонидан айни йигит ёшида қатл қилинди. У ҳақда Муҳаммад Амин Бухорий “Убайдуллонома” номли тарихий асар ёзганлиги маълум.

Ҳа, тожу тахт, молу дунё ҳеч кимга вафо қилган эмас. Дунёнинг ярмини эгаллаган Искандар Зулқарнайн ҳам ўлимидан олдин яқинларини чақириб васият қилган эканки, “мени қабристонга элтаётганда бир қўлимни тобутдан чиқариб қўйинглар, токи одамлар кўрсин, етти иқлимнинг шоҳи бўлсам-да, у дунёга қуруқ қўл билан кетаяпман”.

Умар Хайём ёзгани каби:

Агар мулкинг Миср, ё Рум ёки Чин,

Ё ҳукмингда бутун ер юзин тутгин.

Охир бу бойлиқдан олар ҳиссанг, бил:

Ўн газ кафан билан икки газ замин.

Убайдуллохон вафотидан кейин тож-тахт учун талашишлар, шаҳарнинг таланиши, вайронагарчилик авж олди. Бу ҳақда дostonда хоннинг ўзи номидан шундай дейилади: “Мендан кейин тахтга биродарим Абулфайзхон ўтирди. Бошига подшоҳлик тожини кийиб, “адл эшигини одамлар юзига очди”, унинг “файзи”дан Бухоро шаҳри мулки хазон бўлган навбаҳорга ўхшаб қолди”:

Ки бад аз ман он шоҳи фархунда фол,

Бародар Абулфайз - соҳиб жалол.

Дари адл бар рӯи мардум кушод,
Ба сар афсари подшоҳи ниҳод,
Шуд аз файзи ӯ мулки шаҳри Бухор,
Ба сайфи ситоу хазон навбаҳор (12а).

Шоир Убайдуллоҳон даҳмаси олдидан хомуш ўтар экан,
мунгли бир садо эшитилди:

Шудам ҳамчу ашки надомат равон,
Ба домони хоки Абулфайзхон.
Ба хокаш расидам, нишастам хамуш,
Садое бад-ин гуна омад ба гӯш:
Бо ин зол ҳар кас, ки шуд ошно,
Раҳое наёбад зи доми бало (12^б).

Содиқ Жондорӣ аста юриб учинчи даҳма олдига етди
- бу Абулфайзхон қабри эди.

Абулфайзхон

Абулфайзхон Бухорода 37 йил (1711-1747) давомида ҳукмронлик қилган. Унинг даври аштархонийлар даврининг энг тушқун, қашшоқ ва вайрона аҳволи билан характерланади. Шу сабабли Содиқ ҳам Абулфайзхон тасвирига кўпроқ эътибор қаратади: унинг 88 байтли монологига Сомий яна 4 байт қўшади ва Бухоро нусхасида бу нутқ 92 байтга етган. Абулфайзхон нутқи қуйидагича бошланади:

Манам Абулфайз - шоҳи мулки Бухор,
Падар бар падар хисраву тождор (12^в).

Бу ҳукмдор ўзини таништирар экан, тождорлик унга мерос эканлигини, ота-боболари ҳам шоҳлар бўлганлигини таъкидлайди. У умрини айш-ишратда ўтказади. Бу ҳақда унинг тилидан дostonда шундай маълумот келтирилади:

Маро модари даҳр рӯзе ки зод,
Дари айшу ишрат ба рӯям кушод (12^г).

Маъноси: “Қай кунки, дунё онаси мени дунёга келтирди, қаршимга айшу ишрат эшиқларини очди”.

Сомийнинг ёзишича, Абулфайзхон "... ақли қосирлиги ва қобилиятсизлиги туфайли шаҳвоний ҳисларга мойил бўлиб, чиройли ўсмир-ўспиринлар ва қиз-жувонлар ила улфатчилик қилишга иштиёқманд эди, қизил шароб ичиб, бўз-болаалар билан вақтичоқлик қилмоқ ва мусиқа тингламоқдан бўлак машғулоти йўқ эди. (Шу боис) давлат ишлари муқаррар равишда издан чиқди, шариат қонунлари риоясиз қолди. Ҳамма ҳокимлик қилиш ва ҳар киши мансабдор бўлишга ошиқар эди. Устига-устак мазкур ҳукмдор қадимий хонадонларни қириб, олиймақом амирлар қонини тўкишга ҳаракат қиларди. У бир неча амирлару сардорларни қатл эттириб, давлатнинг энг нуфузли, олижаноб зотлари обрўйини тўкишга қаттиқ киришди. Қаерда бўлмасин, чиройли ўсмир-ўспирин ёки хушрўй аёл борлигини билиб қолса бас, куч ишлатиб, зўравонлик қилиб, (уларни) уйларидан олиб чиқиб кетар ва ишратта берилар эди. У ярамас ишлари ва мустабидлиги оқибатида Тангрининг марҳамат-мурувват йўлидан адашганлиги боисидан (Оллоҳнинг) бениҳоя қудрати ила боди интиқом эсиб, (Абулфайзхон) жазокору қасоскорлик найзасининг нишонига айланди¹".

Тарихий манбаларнинг гувоҳлик беришича, Абулфайзхон даврида Бухорода зулм ва ҳақсизлик ҳаддан ошди. Шу туфайли халқ ғалаёнлари ҳам тез-тез бўлиб турган. Бу ғалаёнлар ҳамиша шафқатсизларча бостирилар эди. Мамлакатдаги тартибсизлик, бошбошдоқликдан фойдаланиб қолмоқчи бўлган Эрон шоҳи Нодиршоҳ Бухорога юриш қилади.

Бухоро оталиғи Муҳаммад Ҳаким ва унинг ўғли Муҳаммад Раҳим хоинлик йўлини тутадилар. Абулфайзхон Муҳаммад Раҳим буйруғи билан ўлдирилади. Кирдикорлари туфайли Оллоҳ ғазабига учраган Абулфайзхон ахлоқан тубан киши эди. Шоир унинг бу заиф томонларини дostonда аниқ кўрсатди:

---

¹ Мирзо Абдулазим Сомий. Манғит султонлари тарихи ёки Бухоро хоналигининг инқирози, 129-бет.

Нигини Сулаймон ба номам расид,
Паризоди дунё ба комам расид,
Муғанни канизони нозукниҳол,
Ки ҳар як мусаффо чу оби зилол.

Маъноси: “Сулаймон узути, яъни подшоҳлик менга етишди. Дунё паризодлари билан айшимни сурдим. Ҳар бири зилол сув каби мусаффо чолғувчи канизаклар ҳамиша хизматимда эди”.

Яке чанг дар чангу дигар рубоб,
Ба каф дигареро дафи офтоб.
Яке шўхи бадмаст ба кайфи май,
Ба лаъли лаби шакаррин карда най.
Яке дод танбурро гўшмол,
Ки аз дасти ман пеши шоҳам манол (13^а).

Маъноси: “Чолғувчи канизаклардан бирининг қўлида чанг, бошқасида рубоб, яна бирида доира, бирида най, бири танбурнинг қулоғини бураб, менинг хизматимда турибди”. Содиқ Жондорий Абулфайзхон образини чуқуррок очиш учун ана шу созларни ҳам жонлантиради, “тилга киритади”.

Чунин гуфт танбур: “Эй зулмкор,
Чаро мезани захмам андар фиғор.
Расида маро кард ба устухон,
Нишаста берун аз танам тори жон.
Ба нохун дилам хунфишон мекуни,
Маро боз манъ аз фиғон мекуни?!” (13^а).

Танбур тилидан берилган бу сўзлар шоир юрагининг акс садоларидир.

Танбур айтади: “Ўзинг юрагимни ҷертиб азоб берасану, яна менга нола қилмоқни маън этасан”.

“Бу ўринда танбур фақат музика асбобигина эмас, - деб ёзади академик В.Абдуллаев, - балки ўша давр ҳукмронлари қўлида азият тортган мазлумларнинг тимсоли бўлиб, унинг фиғони қанча-қанча истеъдодли халқ фарзандларининг овозидай жаранглайди”¹.

---

¹ Абдуллаев В. Ўзбек адабиёти тарихи, 18-бет.

Шоир созлар номини бирма-бир тилга олиб, уларнинг ўзига хос қирраларини намоён қилади. Айни замонда Ушшоқ, Ироқ, Ҳусайний, Чоргоҳ, Насруллои сингари кўнгилни сел қилувчи куйлар номи ҳам тилга олиб борилади.

Шоир бу қадимий куйларни тилга олар экан, уларнинг таъсирчанлигини ҳам келиштириб таърифлайди. Чунончи Ушшоқ ҳақида

Ки аз рўйи қонун намуданд соз,
Навое зи Ушшоқи ораз навоз (13⁶)

дейилса, Насруллои ҳақида:

Зи Насруллое дигари соз кард,
Махири жаҳонро пуровоз кард (13⁶)

дейилади.

Садриддин Айний ҳам ўзининг “Намунаи адабиёти тожик” асарида Содиқ Жондорийнинг “Дахмаи шоҳон” асаридаги мусиқа асбоблари ва номлари билан боғлиқ парчани намуна сифатида келтириб, уни адабий ҳаётда кам учрайдиган ҳодиса сифатида тилга олади ва бу ҳолни шоирнинг маҳорати белгиси деб баҳолайди.

Ҳар қандай ишнинг поёни бўлгани каби 40 йиллик подшоҳликнинг ҳам ниҳояси бўлади.

Чиҳил сол будам шаҳи мулки айш,
Гузаштам аз ин баҳр бо фулки айш.
Кашидам майи айш дар пайи умр,
Тиҳи гашт чомам зи саҳбои умр (14^а).

Ниҳоят, ажал етиб келганда, умримнинг иқбол қуши бошимдан учди, оёғим остидаги тахт ғойиб бўлди, ажалнинг қора зоғи келиб, бошимга қўнди:

Ачал роңд шаб зери хун бар сарам,
Зи по рафт тахту зи сар афсарам.
Чу шоҳини иқболам аз даст жаст,
Сияҳ зоғи иқболам омад нишаст (14^а).

Содиқ Жондорий ўз достонида ушбу ниҳояни Субҳонқулихон тилидан шундай тасвирлайди: Ниҳоят, ажал етиб келди, умримнинг иқбол қуши бошимдан учди,

оёғим остидаги тахт ғойиб бўлди, ажалнинг қаро зоғи келиб бошимга қўнди. Танимдан бошимни, бошимдан тожимни олдилар, бир йўла ҳаммасининг баҳридан ўтдим; молу мулку, хотину жону тан - барчасидан жудо бўлиб, тупроққа яксон бўлдим:

Танам шуд зи сар, сар шуд аз тож дур,
Гузаштам зи тахту, зи мулку қусур.
Жудо аз зану молу аз жон шудам,
Дареғо, ки ба хок яксон шудам (15^а).

Тарихий асарларда, чунончи, Фитратнинг “Абулфайзхон” фожиасида ҳам Абулфайзхоннинг ниҳоят даражада золим, қонхўр бўлганлиги тасвирланадики, “Дахмай шоҳон”да ҳам бу нарса ўз ифодасини тўла тошган:

Ба дастам дили хуш бар золу пир,
Ки куштам дусад то сесада амир (15^а).

Маъноси: “Кўнгилхушлик билан дилимни дунёга боғладиму, икки юз, уч юзлаб амирларни қатл эттирдим”.

Абулфайзхоннинг золимлиги, қонхўрлиги шу даражага бориб етганки, у ҳатто ўз ўғлини ҳам шафқатсизларча қатл этган. Жумладан, бу ҳақда Садриддин Айний шундай ёзади: “Маълумки, Абулфайзхон ўз лашкарбошиларидан кўпининг бошини танасидан жудо қилдирган. Ҳатто... ўзининг катта ўғлини ҳам тахтини эгаллашда шубҳа қилиб, қатл эттирган”. Айний бу парчани изоҳлаб, бир ривоят келтиради:

Эмишки, бир куни Абулфайзхон боғ оралаб юриб, боғбоннинг ишини кузатади. Боғбон ниҳолларни бутаётган, яъни уларнинг кераксиз шохларини кесаётган бўлади. Шоҳ бунинг сабабини сўрайди. Боғбон дарахтнинг бақувват ва баланд бўлиб етишиши учун унинг пастки шохларини чопиш лозимлигини айтади. Шунда Абулфайзхон бу қоидани ўз ҳаётига татбиқ этади, яъни ўзининг баркамол бўлиб ўсиши учун ўз ўғли - ўз новдасини ортиқча деб билади, уни тошбағирлик билан ўлдиради.

Содиқ Жондорий бу даҳшатли ҳақиқатни дostonига сингдириб, Абулфайзхон тилидан шундай изоҳлайди:

Шунидам ман аз боғбони жаҳон,
Ки мегуфт дар хидмати гулистон:
“Бибурранд гар беҳласти ниҳол,
Физояд бар он нахл соҳиб камол”.
Чу бишнудам аз боғбон ин сухан,
Ба сӯйи ҳарам омадам аз чаман.
Ниҳоле, ки аз решаам раста буд,
Ба пеши қадаш сарв дилхаста буд.
Ба теге ғазаб кардам уро ҳалок,
Ба хокаш супурдам - задам рӯи хок (15°).

Бироқ, барибир Абулфайзхон истаганича бўлмади. Ундаги очкӯзлик, тахтпарастлик орқали топилган бойликлар бошқаларга қолди. Абулфайзхон Мир Араб мадрасасига олиб борилиб, қатл этилади. Достонда бу воқеа ҳам таъсирли тасвирланади:

Касоне, ки иззат зи ман ёфтанд,
Ба якбораги рӯй зи ман тофтанд..
Хиромон шудам мулкро карда тарк,
Сӯи Мадраса баҳри таҳсили марг (14^б).

Шу тариқа, Содиқ Абулфайзхон ҳақидаги қисмни ақунлар экан, ўз хулосасини шундай ифодалайди:

Берун омад аз банда зи сангу хок,
Чу овозаи нолаи дарднок.
Ки эй бар кафи нафс дода инъом,
Чи диди, ки бастии ту дил дар жаҳон.
Жаҳон жои дилбастаги кай буд,
Ба як ханда сад гирья дар пай буд (16^а).

Яъни: “Тошу тупроқ ичидан чиққан дардли нола шундай эди: эй инсон, эй инон-ихтиёрини нафс илгига берган киши, бу оламга дил боғлаб нима орттирдиг?! Бу олам шундай яралганки, бир марта кулсанг, юз марта йиғлаб ўтасан”.

Достон қаҳрамони қабрлар оралаб юриб, яна бир дахма қаршисига келиб қолади. Бу Абулфайзхон ўрнига тахтга ўтирган ўғли Абдулмўминхоннинг дахмаси эди.

Абдулмўъминхон

Муҳаммад Раҳимхон Абулфайзхонни қатл эттиргач, Бухоро тахтининг эгаси бўлиб олади. Марҳум шоҳнинг ўғли Абдулмўъминхонга қизини бериб, уни отигагина шоҳ деб эълон қилади. Орадан кўп ўтмай уни (ўз куёвини) ҳам ўлдиртиради. “Дахмаи шоҳон”даги охириги тасвир ана шу шаҳзода тилидан ифодаланади:

Манам Абдулмўъмин - шоҳи тождор,

Зи мижғони ман гашта дилҳо фиғор.

Қадам сарвро пойи дар гул ниҳод,

Руҳам барги гулро ба хун гута дод (16^а).

Абдулмўъмин нутқи аслида 20 байтдан иборат бўлиб, Сомий кўчирган нусхада 22 байтга етган, яъни охириги 2 байтни Сомий қўшимча қилган.

Достонда тасвирланишича, Абдулмўъмин аввалига Раҳимбийни ўз отасидек кўради, унга иззат-ҳурмат кўрсатади. Аммо ўзини келажақда нима кутаётганлигидан у беҳабар:

Даромад ба ақдам жаҳони хароб,

Зи васлаш накарда маро комёб.

Зи пас дод аввал ба комам шакар,

Чунин баст охир ба қатлам камар (16^а).

Маъноси: “Менинг ақдимга кирган бу хароб жаҳон (подшоҳлик) мени ўз васлидан камёб қилмади. Аввалига комимга шакар берди-ю, кейин қатлим учун камар боғлади”.

Гузаштам зи шоҳиву мулку сарир,

Шудам андар ин чоқдон гўшагир.

Яъни, ҳамма нарсанинг - шоҳлигу молу мулкнинг баҳридан ўтдим, мана шу хоқдон - тупроқ ичра жо бўлдим. Бу хулоса Абдулмўъминхон нутқининг якунидир.

Шундай қилиб, Содиқ Жондорий Бухоро шоҳларининг дахмалари аро юриб, улар билан хаёлан суҳбат қуради, шоҳларнинг афсус-надомат тўла иқрорномаларини ўз тилларидан баён этиш орқали жабру зулмининг оқибати

хорлик ва пушаймонлик эканини кўрсатади. Зеро, аксарият шоҳлар ўз ажали билан вафот этмаган, балки зулми ҳаддидан оширгани учун ўзгалар томонидан қатл қилинган.

Достон:

Суханро ниҳоят наёбад падида,

Қалам дар шикастем чу ин жо расид (16⁶)

мисралари билан яқунланади, маъноси: сўз ниҳоят ўз поёнига етди, қаламим шу жойгача етиб келиб, синди (охирига етди).

Маълумки, подшоҳларни адлу инсофга чақириш, яъни одил шоҳ ғояси мумтоз адабиётимизда анъанавий бўлиб, бу мавзуга мурожаат қилмаган қаламкашни топиш мушкул. Содиқ Жондорий ҳам буюк салафлари каби одил, оқил, раиятпарвар шоҳни орзу қилганлиги шубҳасиз. Инчунин, бу ғоя “Дахмаи шоҳон” достонининг асосини ташкил қилиши ҳам шундан. Шоирнинг золим, нодон, мардумозор шоҳларни кескин танқид тигига тортишидан асл мақсади ҳам шу эди, яъни кейинги ҳукмдорлар ўз аждодларининг ярамас қилмишларидан хулоса чиқариб, уларнинг ёвуз хатоларини такрорламасалар, мамлакатни адлу инсоф билан бошқариб, маслаҳат-кенгаш билан иш тутсалар, фан ва маданиятни ривожлантирсалар, халқнинг турмуш даражасини кўтарсалар. Шунинг учун ҳам Содиқ Жондорий замона ҳукмдорларининг кўзини очиш, уларга таъсир ўтказиш, шу орқали уларни инсофга чақиришни кўзда тутар эди. Марҳум шоҳларни сўзлатиш, ўз иқрори орқали мақсадини баён қилиш бу жиҳатдан шоирнинг бадиий ниятига мос тушар эди.

Шоҳ ва раият бир-бирига боғлиқлиги, башар фарзандлари яратганнинг олдида тенглиги, уларнинг барчаси бир гавҳардан пайдо бўлиб, кейин ҳам бир маконга бориши, бинобарин, бу ўткинчи дунёда ким бўлишидан қатъи назар, барча бир-бирига дўст, биродар бўлиши, жумладан, ҳукмдорнинг фуқаропарварлиги ғоялар илдизи ҳам қадим-қадимларга бориб тақалади. Шайх

Саъдийнинг қуйидаги шеърида бу ғоя ўзининг мумтоз ифодасини топган:

Бани одам аъзои якдигаранд,
Ки дар офариниш зи як гавҳаранд,
Чу узве ба дард оварад рўзгор,
Дигар узвҳоро намонад қарор.
Ту к-аз меҳнати дигарон беғами,
Нашояд, ки номат ниҳанд одами¹.

Маъноси: “Бани Одам, яъни Одам фарзандлари бир аъзодан яралганлар, чунки улар бир гавҳардан келиб чиққанлар. Бир узвга ёпишган дард бошқаларини ҳам безовта қилади. Сен ўзгалар ғамига бепарво бўлсанг, одам аталишга нолайиқсан”.

Бу пурҳикмат сатрлар Алишер Навоийнинг машҳур:

Одамий эрсанг, демагил одами,
Ониким, йўқ халқ ғамидин ғами

мисраларига ҳамоҳангдир.

Достонда шоирнинг фалсафий қарашлари ҳам ўз аксини топганки, дoston муқаддимаси ва шоҳлар монолоғида бу нарса кўзга яққол ташланади.

Достондаги дунёнинг фоний (ўткинчи)лиги ҳақидаги шоир қарашлари эътиборга сазовордир. Чунончи, у ўз асарини қуёшнинг чиқиши тасвири билан бошлар экан, тонгда офтобнинг оламни заррин нурларга чулғашини Искандарнинг дунёни эгаллашига ўхшатса, кечқурун қуёш ботиб, дунёни зулмат қўлига қолдиришини Искандарнинг қора тупроқ бағридан мангута жой олганлиғига ўхшатади:

Баромад чу Искандари офтоб,
Зи машриқ зарандуд бо сад шитоб...
Гирифти Сикандар ба зулмат қарор,
Жаҳон дода ба зангие рангу бор (1^а).

Бунда дунёнинг ўткинчилиги, умрнинг бевафолиғига ишора бор. Зеро, Искандар Зулқарнайндек соҳибқирон-

---

¹ Саъдий Шерозий. Гулистон. - С. 41.

гаки дунё вафо қилмабдими, бошқаларга унинг қилмиши нима бўларди?!

Умар Хайём ёзгани каби:

Бошқалар кетидан келмасди навбат,

Вафо нималигин билганда даврон¹.

Достоннинг “Ибтидои мақсуд” (“Мақсаднинг бошланиши”) қисмида шоир шоҳлар хилхонаси таърифига киришар экан, кел, эй соқий, менга ибрат бодасини тут, чунки бу жаҳон биносининг охири йўқликдир, дейди:

Бидеҳ бодаи ибратам, соқий,

Биной жаҳон аст охир фано (9^а).

Бу ўзига хос киришнинг хотимаси ҳам шунга ҳамоҳанг фикрлар билан яқунланади:

Чунин аст ойини русуми жаҳон,

Намонад касе дар жаҳон жовидон (10^а).

Маъноси: “Дунёнинг қонуни, тартиби шундай: унда ҳеч ким мангу, абадий яшамайди”. Зеро, Зайниддин Муҳаммад Ғаззолий “Кимийи саодат”да ёзганларидек: “Исо алайҳиссаломдан нақлдулки: дунё излагувчиларни ҳоли шўр дарё сувидан ичувчи ҳолига ўхшарким, ҳарчанд ичса, ташналиги паст бўлмас.”

Дунёнинг бебақолиги ҳақидаги фикрлар шоҳлар тилидан ҳам бир неча марта такрорланади. Чунончи, Субҳонқулихон бу ҳақда шундай дейди:

...Ба сад ҳасрат аз бўстони жаҳон,

Хиромон шудам сўи ин хоқдон...

Бақое надорад жаҳони хароб,

Ба лаби ташнагон намояд сароб.

Чу шамъаш касеро, ки шаб тожи зар,

Диҳад субҳ на тож монад, на сар (10^б).

Маъноси: “Жаҳон бўстонида юз ҳасрат билан бу тупроқ уйи томон келдим. Бу хароб дунёнинг бақоси йўқ, у ташналабларга сароб бўлиб кўринади. Шамъ ҳам кечаси бошда тожи билан заррин хандалар улашади, тонг отгач эса на тож қолади-ю на бош”.

¹ Умар Хайём. Рубоийлар. 351-бет.

Содиқ Жондорий фалсафасида иккинчи муҳим халқани тожу тахт, мол-мулкнинг ўткинчилиги, бебақолиги ҳақидаги қарашлар ташкил қилади. Достонда бу фикрни шоиргина эмас, шоҳларнинг барчаси ҳам такрорлайди. Чунончи, Субҳонқулихон бу хусусда “мендан кейин тахту мулкни эгаллаганлар ҳам бу кўҳна дунёдан вафо кўрмадилар, бу кўкаламзордан сув каби оқиб ўтиб кетдилар”, дейди:

Пас аз ман гирифтанд мулку сарир,
Вафое надиданд зи ин золу пир.
Бизаданд ин жо иқомат ба кор,
Гузаштанд чун об аз ин сабзасор (10⁶).

Убайдуллохон эса бу ўлим бодасидан ёлғиз мен эмас, балки Абулфайзхон ҳам тотиб кўрди, дейди:

На танҳо ман ин бода кардам ба ком,
Абулфайз ҳам баркашид ин мудом (12^а).

Абулфайзхон ҳам фиғон тортиб айтадики, мендан сўнг жигаргўшам тахтга ўтирган эди. Лекин бу навраста шафақдан тонгги қуёш каби балқиб чиқиб, шомги қуёшдай уфққа бош қўйди:

Жигаргўшаам мулку дунё гирифт,
Раху расми аждод обо гирифт,
Зи дунё дами субҳ мегирифт ком,
Чу хуршед афтод дар чоҳи шом.

Абдулмўъминхон ҳам мулку тожу тахтни ташлаб, тупроқ уйини мангу макон этганлигини сўзлайди:

Гузаштам зи шоҳиу мулку сарир,
Шудам андар ин хокдон гўшагир (16⁶).

Содиқ Жондорий қарашларидаги яна бир нуқта тасаввуф таълимоти билан боғлиқ. Маълумки, тасаввуфда бу дунё қари кампир - пиразанга ўхшатилади. Ҳужжат ул-ислом Имом Ғаззолий бу ҳақда шундай ёзади: “дунёни соҳирлиги улдурки... мунинг мисоли ул пирзан ёки пиразан (жодугар кампир) нобакорга ўхшарким, халқни ўзига ошиқу фирефта айлар, уйига элтиб ночор ҳалок қилур.

Исо алайҳиссаломдин нақдурким, мууроқаба (фикр юритиш, мушоҳада этмак)да дунёни пирзаннинг суратида кўрдиларким, ўзини чандон мисли кўрилмаган нафис, гўзал ишвалар ва гаройиб карашмалар била ораста қилибдур. Сўрадиларким: неча шавҳаринг бордур?. Дунё айтиким: тўлалигидин ададини билмасмен. Сўрадиларким: буларни талоқ қилдингму ё ўлдирдингму? Айттиким: Ҳаммасини ўлдурдим. Бу жилва фириб бирла қолгонларини ҳам ўлдурмакка машғулдурман.

Исо алайҳиссалом айтдилар, таажжуб қилурмен ул аҳмоқларгаким, дунёни фисқу фирибини кўриб; яна анга рағиб (рағбатли, мойил) бўлурлар. ўзгалардин ибрат олмаслар.

Аллоҳума, аъсимний мин сиҳриҳо, яъни: Эй, бор Худоё, сақлагил бизни дунёнинг сеҳридин”¹.

Содиқ Жондорий ҳам ўз асарида бир неча марта дунё келинига, бу пиразанга кўнгил бермаслик ғоясини илгари суради. Чунончи, Субҳон;улихон тилидан у шундай дейди:

Чунин дод пандам ки эй хушманд,
Ба зулфи аруси жаҳон дил мабанд.
Яке пири зол аст рангин қабост,
Хирадпеша ро бастанни дил хатост (11^а).

Маъноси: “Дунё келинчагининг зулфига кўнгил берма, у рангин қабо кийган жодугар кампирдир. Донишманд одам унга дил бермайди”.

Убайдуллохон ҳам отаси фикрларини қуйидаги сўзлари билан қувватлайди:

Аруси жаҳон бевафо духтар аст,
Сабоҳ аз яке, шом аз дигар аст.

Маъноси: “олам келинчаги бевафо қиз (каби)дир: тонгда бир рангдаю, шомда тамом ўзгачадир”.

Содиқ дунёқарашадаги яна бир нуқта қазою қадарнинг ўзгармаслиги ва муқаррарлигидир:

---

¹ Зайниддин Муҳаммад Ғаззолий. Кимиё саодат.-Т: Камалак, 1995. 65-66-бетлар.

Чунин меравад аз азал то абад,
Яке некбахту дигар бахти бад.
Якин дон, ки ин гуфтигӯ ба тан аст,
Далели ман аз рӯзу шаб якин аст (З⁶).

Шоирнинг собит ишончига кӯра бу дунёда кимдир бахтлию, кимдир бадбахт экан, бу ҳол азалдан абадга қадар давом этади. Менинг бу сўзимга эътироз билдиришга шошилма, - дейди шоир, - бунинг исботи тун билан кундир. Модомики, тун кунга ёки аксинча, кун тунга айланмас экан, демак, “қазо қаламравин ўзгармас деб бил”¹.

“Дахмаи шоҳон”дан кўплаб нусхалар кўчирилганлиги ва унга қатор ўхшатма ҳамда назиралар битилганлиги асарнинг ўз даврида ва ундан кейин ҳам катта шуҳрат қозонганлигидан далолат беради.

ЎзР ФА Шарқшунослик институти қўлёзмалар фондида мазкур дostonнинг ўнлаб нусхалари сақланади. Бундан ташқари, Душанбе шаҳридаги Фирдавсий номли Давлат кутубхонаси Шарқ қўлёзмалари бўлимида унинг 4 нусхаси, шунингдек, Санкт-Петербургдаги Осие халқлари институтида, профессор А.Семёновнинг шахсий кутубхонасида ва Бухоро Санъат музейида ҳам мазкур маснавийнинг турли нусхалари мавжуд.

“Дахмаи шоҳон”нинг кейинги адабиётга таъсири

Содиқ Жондорийнинг “Дахмаи шоҳон” дostonи ўзидан кейинги шоирлар ижодига катта таъсир ўтказди. Жумладан, Сомий Бўстоний “Дахмаи шоҳон”ни бевосита давом эттирган, унга манғит амирлари тарихини илова қилган бўлса, Абдурахмон Тамкин, Саидахмад Ажзий каби шоирлар унинг таъсирида мустақил дostonлар яратдилар. Айтиб ўтиш жоизки, Абдулазим Сомий илова қилган қисмда баён етакчилик қилган бўлиб, бадиияти у қадар

---

¹ Умар Хайём. Рубойлар, 261-бет.

юқори эмас. Чунки у тарихчи сифатида воқеаларни кетма-кет, тадрижий изчиликда баён қилиш йўлидан борган.

Сомий маснавийси манғит амирлари тарихига бағишланган бўлиб, Раҳимхон (1754-1758)дан тортиб Музаффархон (1860-1886)га қадар давом этган манғитийлар ҳукмронлигининг бутун даврини қамраб олади. У Мирзо Содиқнинг “Дахмай шоҳон” маснавийсига пайравлик йўсинида ёзилган бўлиб, у ўз салафи маснавийсини манғит амирлари тарихи билан тўлдиришни мақсад қилган.

Абдулазим Сомий “Дахмай шоҳон”ни давом эттирганлиги хусусида шундай ёзади:

Дар ин боб як нусхаи бебадал
Зи гуфтори Содиқ - балоғатсамар.
Мусаммо бо “Дахма” зи ашъори хуб,
Ба баҳри тақоруб, бари аз уюб.
Намуда, вале мўъчазу мухтасар,
Зи шоҳони сони дар ў не асар¹.

Бу ерда Сомий Содиқ Жондорийнинг “балоғатсамар” сўзи воситасида тенгсиз бир асар мутақориб вазнида яратилгани, лекин у мўъжазу мухтасар бўлганлиги учун ўзи кейинги шоҳлар тақдирини битиб, унга илова қилганлигини айтади. Шунингдек, у дostonнинг ибтидосига ҳамд қисмини ҳам қўшади².

Бироқ Абдулазим Сомий маснавийси Содиқ Жондорий “Дахмай шоҳон”ни каби бадий жиҳатдан баркамол эмас. Сомийда баён етакчилик қилади, бадийят оқсайди. Чунки у тарихчи бўлган.

Маснавийда анъанавий боблардан сўнг подшоҳлик ва унинг оқибатлари хусусида сўз юритилади. Шундан сўнг шоир маснавий ижод қилиш учун соқийдан май сўрайди ва қаламдан бурро ва равон ёзишни талаб қилади.

---

¹ Сомий Бўстоний. Дахмай шоҳон. ЎзР ФА Шарқшунослик институти. 2188-рақамли қўлёзма. 142-бет.

² Сомий Бўстоний. Дахмай шоҳон. 141-бет.

Сомий даставвал Содиқ Жондорий сўзлари, хусусан, Субҳонқулихон, Убайдуллохон, Абулфайзхон, Абдулмўминхон нутқларини тўлдириб, уларга байтлар қўшади. Шундан кейин дostonни давом эттириб, Раҳимхон, Дониёл, Ҳайдар, Ҳусайн, Умар, Насрулло, Музаффар каби шоҳлар дахмаси қошига боради, уларнинг ҳар бири тўғрисида алоҳида-алоҳида сўз юритади.

Шоҳлар нутқидан аён бўладики, улар айшу ишратда ўтган ҳаётларидан рози эмаслар. Уларнинг жасадлари қабр ичидан тилга кириб, ўзларининг бемаъни саргузаштлари ва салтанатлари тарихини бирма-бир ҳикоя қиладилар. Бу шоҳларнинг ҳикоятида дунёнинг бевафолиги, зулму зўрликни қоралаш ва меҳру шафқат, инсонийликни улуғлаш, адлу инсоф хусусида сўз боради. Улар қабр ичидан туриб афсус ва надомат билан “молу мулк деб одамларга озор берманг, ҳеч кимга зулмни раво кўрманг”, деб насиҳат қиладилар.

Шоҳларни қабрда сўзлатишдан асосий мақсад улар тарихини баён қилиш эмас, балки ўз золимлиги билан ном чиқарган шоҳларни ўз қилмишига пушаймон қилдириш, зулму зўрликни қоралаш орқали бундан кейинги шоҳларни ибратга чақириш эди. Зеро, бу дунёдан ҳамма ўтади, фақат яхши ном ва яхши иш халқ хотирасида абадул абад сақланиб қолади. Чунончи, Ануширвон асрлар оша халқ оғзаки ижодида ҳам, ёзма адабиётда ҳам одил подшо сифатида улуғланиб келса, Заҳҳок золим ҳукмдор сифатида қораланади. Ёки Қорун хасислик рамзи даражасига кўтарилган. Ҳа, Абдулла Орипов ёзганидек:

Кимнидир қуёшдай эсласа мардум,

Кимнидир зулматдай юрарлар қарғаб¹.

Айтиб ўтганимиз каби, Сомий маснавийсида воқеалар силсиласи таранг: тарихни бутун икир-чикири билан, тафсилотларигача оқизмай-томизмай ҳикоя қилишни ўз олдига мақсад қилиб қўйгани учунми, баёнчилик бирмунча

---

¹ Орипов А. Йиллар армони. - Тошкент, 1987. 2-нашр. 193-бет.

устун. Таъбир жоиз бўлса, санъаткорона мисралар тизиш
учун жой ҳам, вақт ҳам қолмаган.

Чунончи:

Умархон манам - шоҳи олижаноб,
Зи гулзори Ҳайдар гули интихоб,
Пас аз фавти Султон Амири Ҳусайн,
Ки ў буд бо ман бародар ба айн.
Чу ў аз сари мулку давлат гузашт,
Дили золи гардун ба ман гарм гашт.
Замона ба шоҳи маро баркашид,
Ба мерос тож аз бародар расид...¹

Маъноси: “Мен олижаноб шоҳ - Умархонман. Ҳайдар
гулзоридан мени сайлаб олишди. Тенгдош биродарим Амир
Ҳусайн вафотидан сўнг унинг тахти менинг қўлимга ўтиб,
биродарим тожи менга мерос бўлди”.

Ёки мана бу тафсилотлар изчилигини кўринг:

Зи Қарши амири Баҳодур лақаб,
Ки ў буд бузург зи ман бо ҳасаб.
Чу сели бало дар Бухоро расид,
Ҳама қанд аз молу жон умед.
Кушуданд дарвозаи шаҳрро,
Кушуданд бар хеш боби бало,
Амирону саркардағони Бухор,
Чу Маҳмуд Ҳакимби вазоратшиор.
Паи дафъ бастанд паймон ба ҳам,
Вале чарх меодод пайғоми ғам.
Чу шуд муддати ҳаср панжоҳ рӯз,
Надиданд мардум ба дилхоҳ рӯз.
Ба ночор аз тангии обу нон,
Зану мард буданд андар фиғон.
Муҳаммад Ҳакимби ба умеди мол,
Забон дод бо шоҳи волохисол.
Кушуданд дарвозаи шаҳрро,
Ки шуд дохили шаҳр сели бало.

---

¹ Сомий Бўстоний. Даҳмаи шоҳон. 162-бет.

Бало бар сарам асби ғайрат давонд,
Маро тоқати истоданд намонд.
Ба имдоду илжои мулло Шариф,
Амон ёфтам аз кафи он ҳариф...¹

Маъноси: “Менинг шоҳ бўлганлигимни эшитиб, Қаршидан Баҳодир лақабли амир бало сели каби Бухорога келди. У мендан катта эди. Ҳамма молу жондан умидини узди. Эллик кунлик қамалдан сўнг суву нон қийинчилигидан халқ фиғонга келди. Бухоро амиру саркардалари бошлиғи Ҳакимбий мол илинжида шаҳар дарвозаларини очиб берди. Мен мулло Шариф кўмагида рақибимдан қочиб қутулдим”.

Баён шу тариқа давом этади. Бу ерда сўз Амир Ҳайдар вафотидан кейинги воқеалар ҳақида боради. Амир Ҳайдар тахтини катта ўғли Ҳусайнга қолдиради. Бироқ Ҳайдарнинг Қаршида ҳоким бўлиб турган Баҳодир лақабли ўғли Насруллонинг буйруғи билан икки ою йигирма кун деганда заҳарлаб ўлдирилади. Бухоро амирлари Насруллохондан қўрқиб, тахтга Кармина ҳокими бўлиб турган Умархонни чиқарадилар. Умархон ва Насрулло тенгдош эдилар. Насруллохон қўрқмас, қаҳри қаттиқ, дин аҳкомларини қаттиқ тутувчи киши бўлса, Умархон беғам, айшу ишратга ўч эди. Бундан ғазабланган Насрулло Самарқанд, Насаф ва Миёнколдан қўшин тўплаб, Бухоро устига юриш қилади. Шаҳарни 70 кун қамал қилади. Амир Ҳайдарнинг вазири бўлмиш Муҳаммад Ҳаким қушбеги бошқа амирлар билан кенгашмай, амир Насрулло билан келишган ҳолда, шаҳар дарвозаларини унга очиб беради. Қози Шариф хўжа Умархоннинг қонини Насруллодан сўраб олиб, уни Фарғона томонга жўнатиб юборади. Лекин Насруллохоннинг атрофидагилар уни ўлдиришни талаб қилгач, орқасидан айғоқчи юбориб, Умархонни ўлдиртиради².

---

¹ Сомий Бўстоний. Дахмаи шоҳон. 163-бет.

² Мирза Абдалазим Сами. Тарих-и салатин-и мангитийа. -С.54-55.

Абдурахмон Тамкин ҳам бир қадар афсонавий йўсиндаги насру назм аралаш ёзилган асарида юқоридаги шоҳлардан ташқари, “Шоҳ Даббус дахмаси”, “Амир Темур дахмаси” каби бобларни қўшади ва унинг асарида Содиқ Мунший асар қаҳрамонларининг бири сифатида иштирок этади.

Сиддиқий Ажзий (1864-1927)нинг “Анжумани арвоҳ” (“Арвоҳлар мажлиси”) манзумаси ҳам “Дахмаи шоҳон” таъсирида, унга эргашиб ёзилган. Ҳазажи мусаддаси мақсур (маҳзүф) вазнида яратилган бу манзума 332 байтдан иборат. Унда шоир ҳаж сафари таассуротлари - Қоҳира кўчалари, мадраса, музей, театр, ҳайвонот боғи ҳақида нақл қилиб, кейин гўё арвоҳлар анжуманига тушиб қолганини баён қилади.

Асар шоҳона кийинган; тождор икки кишининг осмондан ҳар бири бир курсига ўтирган ҳолда тушиб келиши билан бошланади. Улар жуда ғамгин бўлиб, ўзларини таништирадilar. Дастлаб, амир Музаффар (1860-1885)

Музаффархон манам, шоҳи Бухоро,
яъни, “мен Бухоро шоҳи Музаффархонман” деб ўзини,
кейин ҳамроҳи Амир Абдулаҳад (1885-1910)ни
таништиради:

Рафиқашро ишорат кард султон,
Ки гуфт ин кас амир Абдулаҳадхон.

Шундай қилиб амир Музаффар аввал ўз кечмишларини, сўнгра ҳамроҳи Абдулаҳадхон ва унинг ўғли - ҳозирги тахт соҳиби дея Олимхон саргузаштларини баён қилади.

Кўринадики, Ажзий ҳам Абдулазим Сомий каби асосан баёнчилик йўлидан борган. Шу сабабли “Анжумани арвоҳ”ни ҳам бадиий жиҳатдан Содиқ Жоңдорий асарига тенглаштириш қийин. Хулоса қилиб айтиш мумкинки, ҳар уч шоир томонидан яратилган ва бир-бирига пайравлик йўсинидаги “Дахмаи шоҳон” ўз даври учун яхши асар ва бизнинг давримиз учун ҳам бадиий, ҳам тарихий қимматли манбалардир.

Содиқ Жондорий “Саёҳатнома”си

Мирзо Содиқ Мунший хизмат тақозоси билан кўплаб сафарларда бўлган. Ана шундай саёҳатлардан бири шоирнинг туғилган юрти - Жондор қишлоқларига сафари бўлиб, унинг натижасида “Рафъи тумани Оҳугир ва Хайробод” (“Оҳугир ва Хайробод туманларига саёҳат”) маснавийси дунёга келади.

Асар саёҳат таассуротлари асосига қурилгани учун уни рамзий равишда “Саёҳатнома” деб номлаш ҳам мумкин.

150 байт (300 мисра)дан иборат бу саёҳатноманинг бош қаҳрамони - шоирнинг ўзи. Шаҳарнинг димиққан ҳавосидан бўғилган, фисқу фужур, ёлгон, туҳмат, риё ва иғво тўла сарой муҳитидан сиқилган шоир кўнгли кенгликларда яйрашни хоҳлайди. Шу мақсадда у бепоён саҳролар ватани - она юрти Жондор томон сафарга чиқади:

Берун гаштам ман аз шаҳри Бухоро,

Ба рафъи хирмани ғам сўи саҳро¹.

Маъноси: “Ғам хирмонини даф этиш илинжида Бухоро шаҳридан саҳро томонга қараб йўлга чиқдим.”

Лекин, хароб қишлоқлар, оч-юпун кишиларни кўриб, кўнглини ёзиш илинжида саёҳатга чиққан шоирнинг, аксинча, руҳи чўқади:

Аз он рўзе, ки берун гаштам аз шаҳр,

Надидам рўйи роҳатро дар ин даҳр (28^а).

Достонда тасвирланган саёҳат йўналишини “Бухоро - Жондор”, “Жондор - Мохон”, “Жондор - Хайробод”, “Жондор - Далмун” тарзида таснифлаш мумкин. Чунки шоирнинг сафари асосан ана шу йўналишларда кечган. Тилга олинган номлар Бухоро вилоятининг кўҳна ва тарихий жойларидир. Шоир сафар давомида қирққа яқин қишлоқда бўлади. Содиқ Жондорийни кўпроқ оддий

---

¹ Содиқ Мунший. 40-рақамли қўлёзма. 28^а-бет (кейинги мисоллар ҳам шу қўлёзмадан олиниб, саҳифаси қавсда кўрсатилади).

халқнинг турмуши ва тақдири қизиқтиради. У ҳар бир масалага шу нуқтаи назардан қарайди ва баҳо беради. Қишлоқлар номи бирма-бир тилга олинар экан, шоир уларни гоҳ мақтаса, гоҳ ачиниш ва афсус билан тасвирлайди, гоҳ ачкиқ истехзо оҳанги яққол кўзга ташланади. Яхши турмуш кўринишлари шоирни қувонтирса, ношойиста манзаралар кўнглини изтиробга солади.

Достон анъанавий соқийга мурожаат билан бошланади:

Биё соқий, бидеҳ майи бебаҳона,
Наво созем чу мутриб з-ин тарона.
Ба ёди соғаре аз гулгуни гул,
Шавем масти тараннум ҳамчу булбул (27⁶).

Маъноси: “Эй соқий, кел, баҳона қилмай менга май бер. Мутриб каби бу таронадан наво тузайлик. Гул гулгунининг соғари ёдида булбул каби тараннум қилиб, маст бўлайлик”.

Шу ўринда шоирнинг ўз-ўзига ва соқийга мурожаати достон давомида такрорланиб туриши ва асар шундай мурожаат билан яқунланишини қайд этиш жоиз. Бу ҳол айниқса, бир манзилдан иккинчи манзилга ўтиш чоғида кўзга ташланади. Масалан:

Биё, соқий, бидеҳ майи беғамона,
Суханро чида бурдам Шишахона (29^а).

Маъноси: “Кел, эй соқий, ғамни аритувчи майдан бер, энди ғамни Шишахона томондан бошлаймиз”.

Оҳугир саёҳати шу йўсинда бошланади. Жондорнинг ҳозирги Зарафшон, Маҳмуд Торобий жамоа хўжаликлари жойлашган каттагина мавзеъ ўтмишда Оҳугир номи билан юритилган. Шоир Мохон, Шишахона, Маликон, Чорзана, Чорўғли, Хожа Гулрез, Тожмасжид, Каравул, Сепатта, Дардгардон, Тобагар, Эшикчи, Даҳреша, Тороб, Работи Подшоҳи, Ҳожикана, Урганжиён, Чакка каби қишлоқларда бўлади. Бу қишлоқлар манзарасини беришда, одамлари, табиатини тасвирлашда лутф ва ҳажв бақамти келади, ғазаб ва нафрат, меҳру шафқат, афсус-надомат қоришиб

кетади. Шоир қорни тўқ, халқ билан иши йўқ амалдорларга нафрат билан қарайди. Уларнинг манфаат қули, нафс бандаси эканлигини аёвсиз фош қилиб ташлайди. “Саёҳатнома”да ўнлаб ана шундай худпараст амалдорлар “чимчилаб” олинади.

Чунончи:

Чи пурси ҳоли мири Тўқалибек,
Ба сони барраи афтода дар дег (29^а).

Маъноси: “амир Тўқалибекнинг ҳолини сўрамоқчи бўлсанг, у худди қозонга тушган кўзичоққа ўхшайди”.

Ёки:

Марг бо Хўжағони мулки Далмун,
Ки Ҳожи, Шайхи онжо гашт маймун (31^б).

Маъноси: “Далмун мулкининг Хўжалари ўлсин, чунки у ҳожи ва шайхлар маймунга айланганлар”.

Бу каби ҳожилар танқиди Муқимий саёҳатномаларида ҳам учрайди. Чунончи, унинг “Қўқондан Шоҳимардонга” номли саёҳатномасида ўқиймиз:

Мағрур, хасису бешу кам,
Ҳар гада юз ичгай қасам,
Такжой олур моховдан ҳам,
Ҳожи ўзи мурдор экан.

Достонда қишлоқлар тасвири ва халқнинг турмуш тарзи уларнинг деҳқончилиги билан боғланиб кетади:

Зи Мохон то ба сўйи Тошмасжид,
Ба дод омад замин аз дасти кунжид (29^б).

Маъноси: “Мохондан то Тошмасжидгача бўлган ерлар кунжутнинг дастидан додга келди.”

Маълум бўладики, шоир яшаган даврда бу қишлоқ ерларида кунжут етиштирилган.

Шоир Тобагар қишлоғи тўғрисида маълумот берар экан, бу қишлоқда зирк етиштирилишини маълум қилади:

Ба роҳи Тобагар аз зирк бўе...

Содиқ Жондорий - сўз устаси. У сўзларнинг нозик маъноларини теран фаҳмлайди ва ўз шеърларида улардан

усталик билан фойдаланади. Қишлоқ номларини бирма-бир тасвираб борар экан, номлар остига иккинчи маънони ҳам яширади. Мисол учун, Чорзана (тўрт хотинли) ва Чорғули (аслида Чорўғли, яъни тўрт ўғилли) қишлоқлари ҳақидаги байтни олайлик:

Ба зўри илтифоти мир Туғли,
Гирифтаң Чорзан аз Чорўғли (29⁶).

Маъноси: Мир Туғлининг илтифоти шарофати билан “Чорзанадан” “Чорўғли”га тўрт хотин (келин) олинди. Бунда шоир ийҳом санъатига мурожаат қилиб, Чорзана ва Чорўғли сўзларини икки маънода қўллаётир.

Ёки:

Биё дар шаҳри маъни, шав сипоҳи,
Гузар сўйи Работи Подшоҳи (30^а).

Маъноси: “Маъно шаҳрига келиб, сипоҳий (пиёда) бўлгину, подшоҳлик қишлоқларига ўтгин”.

Иккинчи маъноси, Работи Подшоҳи қишлоғига ўтгин.

Бундан ташқари, ушбу мисраларда шоирнинг ўз-ўзига қарата айтаётган “маъно шаҳрининг подшоҳи бўл”, деган тағдор қочирими ҳам мавжуд.

Яна:

Зи Оҳугир боқий монд мутлақ,
Яке Жўйи сафеду Панж хандақ (30^а).

Биринчи маъно: “Оҳугирдан фақат бир оқ ариғу (Жўйи сафед) беш хандаккина (Панж хандақ) қолди.”

Иккинчи маъно: “Жўйи сафед” ва “Панжхандақ” қишлоқ номлари бўлиб, Оҳугирдан фақат шу икки қишлоқ боқий бўлиб қолди.

Қаравулҳо севинчи гуфта рафтаң,
Ба сўйи шаҳ уюнчи гуфта рафтаң.
Дар онжо мир шуд хушнуд, беғам,
Ба онҳо шуд санад Сепатта инъом (29⁶).

Маъноси: “Қоровул” қишлоғининг одамлари суюнчи сўраб, ўйин-кулги билан шоҳ ҳузурига бордилар. Улардаги хуш кайфият амирларга ҳам кўчди ва уларга “Сепатта” -

яъни учта патта (инъом тўғрисидаги ҳужжат) берди. “Сепатта”нинг иккинчи маъноси эса қишлоқ номидир.

Содиқ Жондорий қишлоқларнинг номлари асосида тажнис, тазод санъати ҳосил қилишда том маънода маҳорат кўрсатган. У бирор бир қишлоқнинг номини шунчаки зикр этмайди, уларнинг луғавий маъноси билан ҳозирги аҳволини солиштириб, тазод - қаршилангириш санъатини ясайди. Чунончи, Лола қишлоғи аҳолисининг кўнгли лола каби доғга тўлган бўлса, Моҳон - Моҳлар деб аталган қаср-қишлоқ бугун ваҳший ҳайвонлар маконига айланган:

Дар аввал буда инжо қасри Моҳон,

Ак-нун шуд бешаи ваҳши физолон.

Яна, бир қишлоқнинг халқи аҳволи хароб, лекин номи Хонобод (Раиятҳо харобу Хонобод).

Лекин шоирнинг кўзини яшнатиб, кўнглини кўтарадиган, ўз номига муносиб қишлоқлар ҳам оз эмас. Масалан, Хайробод ҳамиша хайрдан обод:

Расидам то ба мулки Хайробод,

Дар он жо шуд дили ғамдидаам шод (30°).

Ёки Чакка қишлоғини кезар эканман, бу ерда маъно сути қаймоқ боғлади, дейди шоир:

Ба роҳи Чакка афтодам ба яйлок,

Дар он жо шири маъни баст қаймоқ (30°).

Кўринадики, шоир “чакка” сўзига мос бўлган “сут”, “қаймоқ” сўзларини усталик билан қўллайди. Шоир Содиқ Жондорий Тороб, Ҳожикана, Ойтуғди, Урганжиён, Жўйинав, Луқмон қишлоқлари номидан ҳам усталик билан сўз ўйинлари ясайди. Бу билан шоир ўзининг сўз ишлатиш борасида чаптадлиги, сўзни ҳар мақомга солиб ўйнатиш маҳоратини намоён қилган.

“Рафъи тумани Оҳутир ва Хайробод” саёҳатномаси шаклан гўзал, мазмунан бой, бадий жиҳатдан юксак бўлиши билан бирга тарихий жиҳатдан ҳам қимматлидир. Бу асар орқали биз XVIII асрдаги Бухоро халқининг ҳаёти, турмуш даражаси, жой номлари билан танишамиз. Зеро,

Мирзо Содиқ тилга олган қишлоқларнинг кўпчилиги ҳозир ҳам мавжуд бўлиб, номлари ҳам ўзгаришсиз сақланган. Чунончи, Ойтуғди, Урганжиён, Тороб, Ўба, Аспоб, Тобагар, Моҳон сингари.

Баъзи қишлоқларнинг номлари эса йиллар ўтиши билан ўзгаришга учраган ёки талаффузи бузилган. Масалан, Чакка қишлоғи ҳозирда Акка-Чакка деб аталади. Чорўғли - Чорғули, Панжхандақ - Пешхандақ, Подшоҳи - Поччойи, Хожа Гулрез - Хўжа гурез, Навкада - Навгадига айланган.

Содиқ Жондорийнинг “Саёҳатнома”си ўз даврида катта шухрат қозонган. Сафар таассуротлари асосида яратилган бу асарда қўлланилган сўз ўйинлари, турли бадий санъатлар, тил раволиги унинг таъсир кучини оширган.

“Рафъи тумани Оҳугир ва Хайробод” маснавийси кейинги шоирларга катта таъсир кўрсатди.

Ўзбек ва тожик адабиётида Содиқдан кейин ҳам бир неча саёҳатномалар яратилдики, бу шоир анъанасининг ижодий давом эттирилганлигини билдиради.

Чунончи, ҳам шакл, ҳам мазмун жиҳатдан Содиқ Жондорий маснавийсига яқин бўлган Жонмуҳаммад Жонийнинг 1870 йилда яратилган “Саёҳатнома”сида сафар йўналиши Бухоро яқинидаги Дилкушодан бошланиб, Қизилтепа қишлоқлари ифодаси билан якун топади. Унда 50 дан ортиқ қишлоқ тилга олиниб, уларнинг тасвири берилади. Жонийнинг бу саёҳатномасини Темир Норов ўзбекчага ўттирган.

Албатта, бу саёҳатномалар форсий тилда яратилган. Лекин, биринчидан, ўзбек ва форсий адабиёти асрлар давомида ёнма-ён, ўзаро муштарак анъаналар асосида ривожланган, бир-бирига таъсир ўтказиб келган бўлса, иккинчидан, зуллисонайн (икки тилли)лик бу қардош-жондош халқлар адиблари учун одатий ҳол эди, ва ниҳоят, учинчидан, Мирзо Содиқ ҳам, Жоний ҳам бухоролик шоирлар бўлиб, ўз саёҳатномаларида XVIII-XIX асрлардаги Бухоро шаҳар ва қишлоқлари ҳаётини қаламга олганлар. Бизнингча, аввал бир муддат Бухоро қозиси, кейинчалик

амир саройида хизматда бўлган Жоний Мирзо Содиқ ижодини ҳам, унинг саёҳатномасини ҳам яхши билган. Бу асарлар ўртасидаги яқинлик, ўзаро ўхшашлик шундан далолат беради. Чунончи, Содиқ Моҳон қишлоғида тунги салқинда жунжикиб, бир кеча далада тунагани, кўкатлар - ёстиғи, қум - тўшағи, шабнам - кўрпаси бўлганини таъкидлаб, шундай ёзади:

Нашуд дар боби мавжудам он шаб,

Шудам аз сардии айём дар таб.

Гуле болин буваду рег ба боло,

Ҳарир шабнам аз пўшиданиҳо (27^б).

Жонийнинг Турумтой қишлоғи “таърифи”даги мана бу сўзлари Содиқ мисраларига ҳамоҳанг:

Бориб тушган қишлоғим - Турумтой,

Ки хиргоҳ устидан кўрсатдилар жой.

Алафзор ерда ўтлар бўлди кўрпам,

Ой бўлди ул кеча болиш-такъям¹.

Ёки Жоний саёҳатномаси қуйидагича бошланади:

Саёҳат иштиёқи тушди дилга,

Шаҳарни тарк этиб, тушдим йўлга².

Бу байт Мирзо Содиқнинг мана бу сатрларини эсга туширади:

Берун гаштам ман аз шаҳри Бухоро,

Ба рафъи хирмани ғам сўйи саҳро (28^а).

“Саёҳатнома” жанрига мансуб асарларнинг кейинги даврлардаги тараққиёти ўзбек адабиётида Муҳаммад Аминхўжа Муқимий ижодиёти билан боғлиқдир. У саёҳатнома жанрини ҳам шакл, ҳам мазмун жиҳатдан ривожлантирди, мураббааъ шаклида туркум саёҳатномалар ёзиб, бу жанрни янада юқори поғонага кўтарди. Шоирнинг Мирзо Содиқ ва Жоний мисраларига ҳамоҳанг қуйидаги сатрларидан маълум бўладикки, саёҳат мақсадини баён этиш ҳам саёҳатнома жанри учун ҳамду

---

¹ Норов Т. Жоний саёҳатномаси изидан. - Ўқитувчилар газетаси, 1974, 20 июнь.

² Ўша ерда.

наът ёки соқийга мурожаат каби анъанавий экан. Чунончи, “Қўқондан Шоҳимардонга” саёҳатномасида:

Қолмай шаҳарда тоқатим,
Қишлоқ чиқардим одатим.
Хоҳи яёв, бўлсун отим
Гоҳ сайр ҳам даркор экан¹,

деб ёзса, “Қўқондан Исфарага” саёҳатномасида:

Афлок кажрафтор учун,
Ҳар дам кўнгул афгор учун,
Хўқанд тангу тор учун,
Сахро чиқиш даркор экан

дейди.

Шундай қилиб, “Дахмаи шоҳон” ҳамда “Рафъи тумани Оҳутир ва Хайробод” дostonлари билан Содиқ Жондорий саёҳатнома жанрини ривожлантириб, уни юқори поғонага кўтарди. Жонмуҳаммад Жоний, Муқимий, Махмур каби шоирлар ижодига таъсир ўтказгани (зулмисонайлик ҳукм сурган бир даврда уларнинг Мирзо Содиқ саёҳатномаларидан беҳабар бўлишлари мумкин эмас), улар Мирзо Содиққа эргашиб, мустақил саёҳатномалар ёзганликларидан келиб чиқиб, Содиқ Жондорийни ўзбеги тожик адабиётида саёҳатнома жанрини ривожлантирган, юқори поғонага кўтарган шоир, дейиш мумкин. Кейинчалик Муқимий мураббаъ шаклида туркум саёҳатномалар ёзиб, бу жанрни шакл ва мазмун жиҳатдан янгилади.

Юқорида баён этилганлардан қуйидагича хулосаларга келиш мумкинки, “Рафъи тумани Оҳутиру Хайробод” дostonи Содиқ Жондорийнинг адабиётимиз тарихида саёҳатнома жанри тараққиётидаги ўрнини, шоирнинг бу жанрни ривожлантириш борасидаги хизматларини кўрсатувчи муҳим манбадир.

---

¹ Муқимий. Асарлар тўплами. 87-бет.

Содиқ Жондорийнинг фалсафий-тасаввуфий достонлари

Маълумки, фалсафий-тасаввуфий достончиликнинг майдонга келиши Абдулмажид Санойи номи билан чамбарчас боғлиқ. У “Ҳақиқат ул-халойиқ” ва “Сайр ул-ибод” достонлари билан ўздан кейинги сўфиёна адабиётга катта таъсир кўрсатди.

Фаридиддин Аттор ва Жалолиддин Румий каби буюк мутасаввиф шоирлар айнан Санойи очган йўлдан юрдилар, ўзларининг мумтоз достонлари билан бу йўналишни янада ривожлантириб, юксак поғонага кўтардилар.

Тасаввуф адабиёти пайдо бўлган даврдан кейинги Шарқ сўз санъатини бу таълимот таъсиридан айри ҳолда тасаввур қилиб бўлмайди. Алишер Навоийнинг ҳозирга қадар соф ишқий-саргузашт достонлар сифатида ўрганилиб келинган “Лайли ва Мажнун” ҳамда “Фарҳод ва Ширин”и бугунги кунда тасаввуфий нуқтаи назаридан тадқиқ этила бошлангани ҳам фикримизнинг яққол исботидир.

Содиқ Жондорийнинг “Қазову қадар” ва “Ошиқ шудани дарвеш ба духтаре” маснавийлари ҳам ана шундай фалсафий-тасаввуфий йўналишдаги достонлар сифатида эътиборга моликдир.

“Қазову қадар” (Қисмат)

“Қазову қадар” маснавийси 251 байт - 502 мисрадан иборат. ЎзР ФА Шарқшунослик институтида сақланаётган 9777, 1886, 4509, 1792, 3686, 40, 9649-рақамли қўлёзмаларда бу асар мавжуд бўлиб, ҳажм жиҳатидан бир-биридан фарқ қилмайди. Достон рамали мусаддаси мақсур (маҳзуф) вазнида ёзилган бўлиб, равон ўқилади.

“Қазову қадар” - тақдир, пешонага ёзилган ёзув, қисмат каби маъноларни англатади. Диний манбалардан маълумки, инсон тақдири рўзи азалдан унинг пешонасига

битилган бўлади дейилган. Бинобарин, ҳаётдаги ҳар бир воқеа-ҳодиса, бахту бахтсизлик Оллоҳнинг иродаси билан рўй беради.

Тақдир лавҳасин кўр, қалам устоди -

Бўлар ишнинг барин ўшанга чеккан
деб ёзади Умар Хайём бу ҳақда.

“Дахмаи шоҳон” достони таҳлили мисолида кўриб ўтганимиздек, Содиқ Жондорий қазою қадарга, яъни тақдирнинг олдиндан белгилаб қўлилгани ва инсон бу дунёга ўзига номаълум, аммо Оллоҳга аён бўлган туғилиш ва ўлим орасида муайян масофани босиб ўтишга маҳкум эканига, ҳар қанча жидду жаҳд билан ҳам қисмат қўлидан қочиб қутулиб бўлмаслигига ишонади. Унинг собит эътиқодига кўра “ўзгартириб бўлмас - не битмиш қалам”. Шундай экан, “Қазога кўникиш - донолар иши” (Умар Хайём).

Азалда ёлғиз Оллоҳ бор эди. Кейин у ўз муҳаббатини намоиш қилиб, оламни ва одамни яратди. Бу дунё - инсоннинг ўз яратувчисини қанчалик севишини синаш учун берилган имконият. Мазкур имтиҳондан ўтган инсон абадда яна худо билан бир бутун бўлади. Албатта, шайтон қутқусига учиб, илоҳий ишқдан бенасиб қолган жоҳилу нодон тоифа бу йўлда ошиқу Содиққа халақит берадилар. Лекин бу ғовларни мардона енгиб ўтган ошиқ ўз мақсадига эришиши муқаррар. “Қазову қадар” достони ана шундай чин ошиқ қисмати ҳақида дарди ва ёруғ бир кўшиқдир.

Диний-тасаввуфий манбаларда ёзилишича, Оллоҳ таоло инсонларни яратгач, “қамуғин дунёга изди, дунёни кўруб келинг теги. Келдилар, дунёни кўрдилар, анда қолдилар, азроқи ёниб келдилар. Хитоб келди: “Ўзгаларингиз қани” - теги. Айдилар: “Дунёни кўрдилар, кўнгуллари дунёни тилади, анда қолдилар”. Ёрлиғ келди: “Ужмоҳға боринг, ужмоҳ нима кўрунг”. Бордилар, ужмоҳни кўрдилар, уларнингма укушраки ужмоҳда қолдилар. Ёрлиғ келди: “Азинларингиз қани” Айдилар: “Илоҳий, уларма ужмоҳни тиладилар, анда қолдилар”.

Аймишлар, дунёда қолганлар кофирлар эрдилар, ужмоҳда қолганлар мўъминларнинг омлари эрдилар. Ужмоҳни унамадин ҳазратга келганлари хос қуллер эрди. Ёрлиғ келди: “Дунёга кўнгил бермадингиз, ужмоҳни унамадингиз, эмди не тилаюрсиз?” Айдилар: “Илоҳий, бизга дунё керакмаз, уқбо керакмаз. Бизга Сен кераксен”. Ёрлиғ келди: “Ким мени тилади эрса, манинг хазинам ичинда қаю бало улуғроқ эрса ул балони анга берурман”. Айдилар: “Ул бало бермишда Сан бизнинг бирла бўлғаймусен?” Айди: “Бўлурмен”. Айдилар: “Илоҳий, бало тегмишда Сен бизнинг бирла бўлсанг, ул онча балони бизга ҳавола қилсанг, қабул қилғаймиз”, - тедилар”¹.

“Қазову қадар” достони Оллоҳ муҳаббатини дунёдан ҳам, биҳиштдан ҳам устун қўйган хос қуллердан бирининг ҳаёт йўли ҳақида ҳикоя қилади.

“Қазову қадар” маснавийси шоирнинг ижтимоий-фалсафий қарашларини ўзида мужассам этган асардир. Достоннинг асосини ташкил этувчи ошиқ ва маъшукнинг ишқий можароси орқали Содиқ Жондорий ўзининг фалсафий-тасаввуфий қарашларини илгари суради.

Достон анъанавий ҳамд - Оллоҳ таолога мақтов билан бошланади:

Ҳамд бар он холиқу жонофарин,

Бар жасади хоки равон офарин (18^а).

Ҳамд билан бошланган достоннинг байтлари бир-бирига вобаста равишда Оллоҳнинг сифатлари, каромату мўъжизалари тасвири билан бойиб боради:

Қард зи як қатраи оби палид,

Гавҳаре дар риштаи ҳалол ворид,

Соҳт гулистон гили афсурдаро,

Дод ҳаёти абад ин мурдаро (18^а).

Маъноси: “Бир қатра мурдор сувдан шунчалик кўп ва тоза риштага тузилган гавҳарлардек ҳад-ҳисобсиз инсон

---

¹ Носируддин Бурҳонуддин Рабғузий. Қиссаи Рабғузий. Биринчи китоб, - Тошкент, 1990. 23-бет.

зотини яратди. Қуп-қуруқ, ўлик ер устида гулистон пайдо қилди ва бу гулистонга абадий ҳаёт бахш этди”.

Кард равон дар чамани ҳусн об,
Аз сари сарчашмаи ишқ хароб (18^а).

Маъноси: “Хароб бўлиб ётган ҳусн чаманига ишқ сарчашмасидан сув юборди”.

Яратганга ҳамду сано ўқиш билан бирга, шоир ўз-ўзига ҳам мурожаат қилади:

Саъй намо бар варақи рўзгор,
Аз ту бимонад сухане ёдгор.
Нуктае зи васфи бутон соз кун,
Ҳам зи “Қазову қадар” оғоз кун (18^б).

Маъноси: “Эй, сен маъно баҳрида сўз очган, ўзингни тирик санайсану, аслида ўликсан. Бу олам саҳифасида сен ҳам бир ғайрат қилки, токи сендан ҳам сўз ёдгор бўлиб қолсин. Маҳбубалар васфидин сўз очиб, “Қазову қадар”ни бошла”.

Шу тариқа, “Қазову қадар” достонининг воқеалари бошланади. Бухоро туманларининг бирида бир гўзал маҳбуба яшар эди. Шоир бу сулувнинг суратини дилбар ташбеҳлар, оҳорли ўхшатишлар, нозик санъатлар воситасида жуда гўзал чизади:

Кард гули лола ба рўяш нигоҳ,
Сурх шуд он, гашт дили ин сиёҳ.
Мушк фишонид ба райҳон зи мўй,
Бурд аз он рўй вай аз нозбуй (18^в).

Маҳбуба таърифи:

Абрўяш аз сурма камон мекашид,
Куштаи ў лаб зи фиғон мекашид.
Руи каломулло абруи мадаш,
Мисраъ барчасда мубаддал қадаш.
Шуд зи қадаш хотири шамшод шод,
Сарв ба ёдаш ҳама озод шод.
Чун маҳи шуҳраи офоқ буд,

Он ба фалак, ин ба замин тоқ буд (19^а)

мисралари билан тугайди. Маъноси: Лола дилбарнинг юзига нигоҳ солган эди, у қизариб кетди. Бу ҳолни кўриб

лоланинг дили сиёҳ бўлди (Бу ерда лоланинг ичидаги қора доғ кўзда тугилмоқда). Сочларидан райҳонга мушк ҳидини таратди, нозбўй ундан ҳид олди. Қошларига сурма тортганида, каломулло сўзи устидаги мадд ( ) каби суратга киради. Қадди эса ўша мисрага ўхшаб узун - тик эди. Қаддидан шамшоднинг хотири шод бўлди. Ёди билан сарв ҳам озоду шод. Янги ой каби машҳури жаҳон бўлди. У кўкда, бу эса ерда тоқ эди”.

Бир йигит бу дилрабога кўнгил берган эди. Лекин ошику маъшукнинг ширин орзулари барбод бўлади. Қизни мажбуран бадавлат бир кишига узатадилар. Фалакнинг бу номардона шевасидан ошиқнинг фиғони кўкка кўтариледи. Кўзларидан дил қонини оқизади. Лекин унинг додини тинглайдиган кимса топилмайди:

Бо дили доғу мижаи ашқбор,
Шамъсифат сўхта шабҳои тор.
Чун шуда з-он лабшакари худ чудо,
Нола ба лаб гашта чу най бенаво (19а).

Маъноси: “Ўзининг шакар лабли нозанинидан айри тушганлиги туфайли доғли дил, ёшли кўз билан шамъ сифат ўз ёғига қоврилган ошиқнинг най каби лаби тўла наво”.

Севишганлар бир-бирини унута олмайдилар. Йигит маҳбубаси кўйида узоқ йиллар дашту саҳроларда саргардон кезиб, ниҳоят, унинг манзилини топади. Маъшуқаси васли умидида бадавлат куёвнинг ҳарам атрофида гир айланиб юрган ошиқни посбонлар ушлаб оладилар ва бу ишқ йўлида куйган бечорага ҳар бири ҳар томондан бир гап отадилар:

Ҳар яке гуфтанд ба он нахли доғ:
Он, чи касе, омадаи бесуроғ
Дузди гули ё магарам раҳгузар -
Ташнаи лаб об ба сўйи самар?

Маъноси: “Сен кимсан, нега рухсатсиз бу ерга кирдинг? Гул ўғрисимисан, ё шунчаки бир йўловчимисан ёки бу боғдаги мевалар шарбатига ташна бўлиб қолдингми?”

Шунда йигит жавоб қилиб, ўзининг ўғри эмас, балки ошиқ эканлигини билдиради ва мақсадини уларга баён қилади:

Гуфт: на гул дуздиам, на раҳгузар,
Ошиқе, дур аз чамани васли ёр.
То нашавад бодаи маргам ба ком,
Зинда барун, ки равам аз ин мақом.
Ё майи маъшуқа ба бар мекашем,
Ё гули шамшир ба сар мекашем.
Хоҳед ба лутфаш ҳама ёрам шавед,
Ронда ба қаҳраш ҳамма морам шавед.
Дар ғазабаш чониби ман бар сар аст,
Мурданам аз зиндагиям хуштар аст (21^а).

Маъноси: “Мен на гул ўғрисиману на йўловчи. Ёр васли чаманидан айри тушган бир ошиқман. То ўлим шарбатини ичгунга қадар тириклигим шу зайлда кечади: ё маъшуқани бағримга, ё шамширни бошимга тортаман. Башарти, ёрнинг ғазабига сазовор бўладиган бўлсам, бундан кўра ўлганим афзал”.

Шу тариқа, шоир ҳақиқий ошиқнинг тилидан айтилган ўтли сўзлар орқали Фарҳоду Мажнун каби шаҳиди ишқлар тимсолини яратади.

Кейинги тасвир ошиқ ва маъшуқанинг пинҳона учрашувлари ҳақида бўлиб, улар узоқ айрилиқдан кейин бир-бирларининг васлига восил бўладилар. Лекин ғафлат босиб, уйқуда қоладилар:

Воқиф аз он сир шуданд аҳли ҳавас,
Гирди шакар жамъ шуданд чун магас.
Қасри тараб силсила таъмир шуд,
Масканашон хонаи занжир шуд (24^а).

Маъноси: “Уйқу бир лаҳза уларнинг кипригини асир айлади-ю, бу сирдан барча ҳавас аҳли воқиф бўлдилар, шакар атрофидаги пашшалар каби теваракни қуршаб олдилар. Саодат тонги мусибат шомига, шодлик туни қайғу тунига ўрнини бўшатиб берди”.

Шоҳ бошқаларга ўрнак, ибрат бўлсин деб,
“ҳиёнаткорлар”нинг ҳар иккаласини белигача тупроққа
кўмиб, тошбўрон қилишга буюрди:

Неку бадон жумла бар он рў кунанд,

То гули ибрат дигарон бў кунанд...

Санг занон кард сараш сад ҳазор,

Доманашон доманаи кухсор (26^а).

Достон қуйидаги мисралар билан яқунланади:

Жон зи кафи марг халоси гирифт,

Тавба зи саҳбои маоси гирифт.

Яъни қийналаётган жон ўлим кафтида (қўлида)
азоблардан халос бўлди.

Достоннинг зоҳирий маъноси шу. Лекин, айтиб
ўтганимиздек, унинг ботиний маъноси ҳам бор. Гарчанд
ишқни табиий инсоний туйғудан айри тасаввур қилиш
мумкин бўлмаса-да, тасаввуфий йўналишдаги сўз санъати
намуналарида учрайдиган ишқ тасвирини йигитнинг қизга
ёхуд қизнинг йигитга муҳаббатигина деб тушуниш
ярамайди.

Шунинг учун ҳам Н.Комилов Алишер Навоийнинг
“Фарҳод ва Ширин” достонини янгича нуқтаи назардан
тадқиқ этар экан, асарни зоҳирий жиҳатдангина таҳлил
қиладиганларга қарши шундай деб ёзган эди:

“Навоий оддий эртақчи шоир эмас, унинг ҳар бир
ифода образи, лавҳа ва тавсифларида муайян,
умумфалсафий, кайҳоний-илоҳий маъно бор”¹.

Бу фикрни Содиқ Жондорийнинг “Қазову қадар”
достонига нисбатан ҳам истисносиз қўллаш мумкин. Чунки
шоирнинг мақсади шунчаки ишқий можарони тасвирлаш
эмас.

Бунга бир неча асослар мавжуд:

Биринчидан, достон ҳамду наът билан бошланиб, унда
Оллоҳ, унинг улуғлиги, сифатлари таъриф-тавсиф этилади,

---

¹ Комилов Н. Сукрот - комил инсон тимсоли // Ўзбекистон адабиёти
ва санъати, 1991, 27 сент.

оламнинг ва одамнинг яратилиши, Худонинг инсон кўнглига ўз муҳаббатини солиши ҳақида сўз боради.

Иккинчидан, дostonда унинг нафақат мажозий, балки сўфиёна мазмунга ҳам эга эканлигига ишора қилувчи рамзу ташбеҳлар, соф тасаввуфий мисра ва байтлар мавжуд.

Учинчидан, шоир “гуноҳкор” ошиқ-маъшуқларга хайрихоҳлигини яширмайди, балки очиқ-ошкор уларнинг ёнини олади. Ҳолбуки, дунёвий ахлоқ нуқтаи назаридан уларнинг бу хатти-ҳаракатлари қораланишга лойиқ. Асарда эса, аксинча, бу ахлоқсизликни фош қилганлар нодон ва жоҳил кишилар сифатида қораланади. Чунончи:

Беҳирадон чумла ба як ҳс. шуданд,

Фитнагари гўшаи саҳро шуданд.

... Бурда аз он маҳкама то пой дор,

Беҳирадони ба ситам устивор (24⁶).

Маъноси: “Бу жоҳилларнинг барчаси бир ерга йиғилиб, саҳронинг бир бурчагида фитна кўзгадилар. Бировларга жабру озор етказишни касб қилиб олган бу жоҳиллар (ошиқ-маъшуқларни) маҳкамадан дор остигача кузатиб бордилар”.

Тўртинчидан, ўлимдан олдин бу “гуноҳкор”ларнинг гуноҳи Оллоҳ томонидан авф этилганлигига ишора қилинади. Диққат қилинг: шоҳ ошиқ-маъшуқларни ўлимга ҳукм этади, Оллоҳ эса уларнинг гуноҳларини мағфират қилади. Бу орқали шоир “илоҳий ишқ дардида ёнган одам билан ушбу саодатдан бенасиб “фоний дунё” кишилари орасидаги тафовутни кўрсатиб берган”¹. Дostonнинг ишқий-тасаввуфий мазмуни ҳам бўлиб, шоир асл мақсадини воқеа қатига яширгандир.

Маълумки, тасаввуф таълимотига кўра аввал ёлғиз Оллоҳ мавжуд бўлган. Кейин у оламни ва ундаги мавжудотларни яратган. Демак, инсон бошида Худо билан

---

¹ Комилов Н. Суҳрот - комил инсон тимсоли // Ўзбекистон адабиёти ва санъати, 1991, 27 сент.

бир бутун бўлгану, туғилиб ундан айри тушган. Энди у бир умр яна ўз Парвардигори билан учрашишга интилади. Бироқ бу йўлда унга дунё ва ўз жисми халақит беради. Чунки инсонни ташкил этадиган унсурларни тасаввуфий маънода бир айланага олиб кўрсатилгудек бўлса, бу айланани уч нарса - нафс, жисм ва рух эгаллаган бўлади. Инсон вужудсиз эмас. Бу вужуд, яъни жисм эса нафс билан тирик. Аммо ишқ - рух эҳтиёжи. Рух эҳтиёжини қондириш керакми ё жисм эҳтиёжини? Рух эҳтиёжи билан жисм эҳтиёжи бутунлай бир-бирига қарама-қарши. Рух эҳтиёжини қондириш учун ташланган ҳар бир қадам жисмни енгиш орқали, жисмдан кеча бориш йўли билан амалга ошади. Жисмни енгиш учун эса, аввало, нафсни маҳв этиш керак. Ишқнинг биринчи босқичида жисм ана шу нафсни енгиш билан банд бўлади. Тасаввуфий адабиётда ишқи мажозий деб таърифланган, тасвирда эса инсоннинг инсонга муҳаббати тарзида кўрсатиладиган ишқ фалсафий маънода, аввало, ана шу жисмнинг нафсни енгиш босқичини англатади. Демак, ҳақиқий ишққа етиш учун мажозий ишқ босқичидан ўтиш керак: ахир, жисм нафсни енгиши шарт-ку.

Мажозий ишқ камолга ета боргани сари боя айтилган доирада нафснинг ҳиссаси камаёверади... Мажозий ишқ ҳадди аълосига етгач, энди дойирада фақат жисм билан рух қолади. Ҳақиқий ишққа етиш учун эса энди жисмдан ҳам воз кечиш керак. Ишқи мажозий, яъни инсоннинг инсонга муҳаббати - фақат тирикликдагина насиб этадиган ноъмат. Демак, бу ҳам ҳали жисм эҳтиёжидан келиб чиқади. Энди доирада рух жисми енга боради. Манتيқийлик шундаки, умуман, бу дунёдаги тирикликнинг ҳар бир куни, аслини олганда, жисмни маҳв этиш сари ташланган қадам. Ўлим эса тирикликнинг якуни, аммо ишқ давом этади, чунки жоннинг чиқиши жисмнинггина маҳв бўлиши, холос. Ёр йўлида жисмдан ҳам шу тариқа воз кечилгач, доиранинг ҳамма ерини рух эгаллайди, инсонда руҳдан бўлак нарса қолмайди, яъни одам батамом

руҳга айланади. Нафс ва жисмдан бутунлай қутулган руҳгина ҳақиқий ишқ, яъни чинакам васл - Оллоҳ билан бирлашиш, яъни ваҳдат насиб этиши мумкин. Тасаввуфий адабиётдаги ошиқнинг олий мақсади - шу!¹

“Қазову қадар” дostonининг асл мазмуни ҳам аслида шундай: у еру кўкнинг эгаси бўлмиш Оллоҳга ҳамд билан бошланади. Кейин унинг оламни ва одамни яратгани (“Хонае орошт пур аз хайру шар(р), Рехт дар ў рангу қазову қадар” - “Хайру шар(р) - яхшилик ва ёмонликка тўла бир уй яратиб, унга қазою қадардан ранг берди”), инсоннинг кўнглига ўз муҳаббатини солгани (“Чехраи Лайласифате барфурўхт, Сийнаи Мачнун ба ҳамон шуъла сўхт” - “Лайли каби чехрасини намоён қилиб, Мажнун қалбини ҳусни шуъласи билан ёндирди”) хусусида сўз юритилиб, инсоннинг руҳи Мутлаққа етиш йўлидаги ранжу машаққатларга тўла ҳаётини ҳикоя қилиб бериш мақсад қилинади (“Нуктае аз васфи бутон соз кун, Ҳам зи “Қазову қадар” оғоз кун” - “Маҳбублар васфида бир ҳикоя - “Қазову қадар” нақлини айтиб бер”).

“Тасаввуф - рамзларга кўмилган фалсафа”². Шунга ўхшаб, “Қазову қадар” дostonи ҳам тимсоллар либосига ўралган. Унда мажозий ишқ тасвиридан ташқари, илоҳий ишқ талқини ҳам мавжуд. Асарда маъшуқа - Оллоҳ, ошиқ - тариқат йўлига кирган солиқ рамзи бўлиб келаяпти. Ошиқнинг севганидан ажралиши бу унинг туғилиб, Яратувчисидан айри тушиши. Унинг севганини излаб саҳро ва гулшанларни кезиши - ишқ йўлидаги ранжу изтироблар - тариқат босқичлари. Саҳрога кўпинча ишқ азобларига чидай олмаган, ҳаловатини йўқотган ошиқ чиқади. Мажнунни эсланг. Бу ерда ошиқнинг тафрид - ёлғизликка эҳтиёжи масаласи ҳам бор, албатта. “Ошиқ шундай бир ҳол мартабасини эгаллайдики, ўзига ўхшаганлар, яқинларидан безор бўлади, инсон зотини

---

¹ Қаранг: Олим С. Мажоздан мақсад - ҳақиқат// Ўзбекистон адабиёти ва санъати, 1993, 10 сент.

² Олим С. Нақшбанд ва Навоий. 32-бет.

ёқтирмайди. У яккаликни, ёлғизликни қўмсайди ва саҳрога чиқиб кетади... Ёлғизланиш дилнинг Ҳаққа юзланиши учун имкон яратади. Ёр ёдини фикрдан қувадиган ағёрлардан халос этади”¹.

Ошиқи саргаштаи Мачнун насаб,
Рафта ба саҳро - шуда Лайли талаб.
Аз ватани хеш намуда фарор,
Ёфта дар домани саҳро қарор.
Ҳамсафараш - реги равон, ҳамнафас -
Ғайри сабояш нашуда ҳеч кас (19⁶).

Маъноси: “Мажнун қавмидан бўлган ошиқи саргашта Лайли талабида саҳрога кетди. Ўз ватанидан кечиб, саҳрода макон тутди. Қумдан бўлак ҳеч нарса ҳамсафар, сабодан ўзга ҳеч ким ҳамнафас эмас”.

Шундай ҳолат тасвирини “Лайли ва Мажнун”да ҳам ўқиймиз:

Дашт узра фиғон қилиб ҳамеша,
Кезмак унга бўлмиш эмди пеша².

Достонда табиат - гуллар тасвирига ҳам кенг ўрин берилади. Чунки улар ёрнинг қайсидир сифатини ўзларида акс эттирадилар. “Гул - тимсол. У табиат ва инсон руҳиятидаги уйғунлик, илоҳий бирлик моҳиятини ифода этади”³. Чунончи, сарв ёрнинг қаддини эсга солса, лола юзини ёдга туширади. Ғунча унинг оғзидан нишона берса, бодом кўзига ўхшайди.

Гулшан - “бу дарвешнинг бутун руҳияти, уни Ҳақ ишқи эгаллаб олади ва у бетоқатланиб, ҳушдан айрилади”⁴.

Оломон - ишқдан беҳабар, нодон ва жоҳил кишилар (“Тирадилоне, ки ситам пешаанд”, яъни улар бировларга озор беришни касб қилиб олган ичи қора кишилардир, деб таърифлайди бу тоифани шоирнинг ўзи), шунингдек,

---

¹ Комилов Н. Тасаввуф. 226-бет.

² Алишер Навоий. Ҳамса. 111-бет.

³ Ҳаққулов И. Тасаввуф ва шеърят. 153-бет.

⁴ Комилов Н. Тасаввуф. 221-бет.

дунё ҳодиса ва ашёлари, нафснинг турли машмашалари. Посбонлар - инсонларнинг хатти-ҳаракатлари устидан ҳукм ўқийдиган дин пешволари. Доруға - шайхулислом ёки қози. Шоҳ эса - дунёвийлик тимсоли. “У қул, дунё қули! Чунки у мол-дунёга ҳирс қўлган одамларнинг энг “пешқадами”, энг зўри, унинг фикру ёди дунёни эгаллаш билан банд. Шундай қилиб, шоҳ дунёдан тўймаслик, зулму зўравонлик рамзи...”¹

Васл - илҳом лаҳзаси. Ҳақиқий васл эса ўлгандан кейин юз беради. Зеро, “Жонни бермасдан бурун жононга етган бормукан?”²

Шундай қилиб, дostonнинг тасаввуфий талқини қуйидагича: Оллоҳнинг қудрати чексиз. У еру кўкни яратди. Бир қатра сувдан инсонни пайдо қилди ва унинг юрагига ўз муҳаббатини жойлади. Ўшандан буён инсон Оллоҳга интилиб, унга етишиш илинжида яшайди. Адабиётда бу нарса ошиқ ва маъшуқ муҳаббати тарзида тасвирланади. Демак, юрагига ишқ ўти туташган ошиқ ёр васлига етиш илинжида қанчадан-қанча қийинчиликларни бошидан кечирди, узоқ йиллар ёр ҳажрида азоб чеқди. Бу айрилиқ ва унинг азоблари - моддий дунё ва ишқдан беҳабар кимсалар тимсоли. Улар ошиқ ва маъшуқ ўртасидаги ғовлардир. Ошиқ узоқ йиллар мобайнида заҳмат чекиб, ниҳоят, ёр васлига етгандай ҳам бўлди. Лекин ошиқ-маъшуқлар гафлатда қолиб, уларнинг сири элга ошкор бўлади ва улар тошбўрон қилиб ўлдирилади. Шу ўринда, кўплаб асарларда бир-бирларига етишолмаган севишганларга нисбатан: “Улар жисман бир бирларига етолмасалар-да, маънан ғалаба қилдилар”, - деган мазмундаги талқинларимиз аслида тасаввуф билан боғлиқ бўлиб, бу ўша Худо билан инсоннинг фақат руҳи қўшилиши ҳақидаги ақидадан бошқа нарса эмаслигини таъкидлаб ўтмоқчимиз.

---

¹ Комилов Н. Тасаввуф. 180-бет.

² Бобораҳим Машраб. Меҳрибоним, қайдасан? 145-бет.

Достонда ўқувчини чалкаштирадиган бир нуқта бор. Ошиқ-маъшуқлар-ку ўзаро учрашиб, бир-бирларининг васлига етгандай бўлувдилар (“Даст дар оғуш бо ҳам андохтанд, Ҳар ду ба коми дили худ сохтанд” - “Икковлари бир-бирларини бағирларига босиб дил комини раво қилдилар”). Лекин уларни аввал ўлдириб, кейин яна қовуштириб қўйишдан мақсад нима?

Тасаввуф таълимотига кўра инсон руҳи фақат жисмдан ажралгандан кейингина Худога бориб қўшилади. Демак, тирик туриб Худонинг васлига етиш мумкин эмас. Лекин узоқ йиллик ўзни чеклаш, руҳий, жисмоний азиятлар чекиш, бутун фикру зикрни ягона Оллоҳга қаратиш орқали баъзи хос кишилар тириклигида ҳам Оллоҳ билан ғойибона суҳбат қуриши мумкин. Бу мақомга фақат улус авлиёларгина кўтариладилар. Оддий одамлар, айниқса, авом халқ бу нарсани ҳаттоки тушуниш ва тасаввур қилишдан ҳам ожиз. Шунинг учун важду ҳолнинг энг олий нуқталарида кашф этилган сирларни авлиёлар элга ошкор қилмасликлари талаб қилинади. Бу нарса хавфли бўлиб, жоҳил оломоннинг нафрати ва ҳасадига сабаб бўлиши мумкин. Мана бу байтда шоир худди шу - хос кишиларгагина тааллуқли бўлган илоҳий сирларнинг авомга ошкор бўлганлигига ишора қилади:

Рози ниҳон фош саранчом гашт,

Хилвати хос анчумани ом гашт.

Маъноси: “Пинҳон сирлар ошкор бўлиб, хослар хилвати авом анжуманига айланди”.

Тасаввуф тарихида илоҳий сирларни элга ошкор қилганлиги учун жазо олганлар кўпчиликни ташкил этади. Чунончи, Мансур Халложнинг қўл-оёғини чопдилар, Насимийнинг терисини шилдилар, Маждиддин Бағдодийни Амударёга чўктирдилар, Машрабни дорга осдилар. Достондаги ошиқ-маъшуқларнинг тошбўрон қилиниши лавҳасида шунга ишора бор. Машҳур тасаввуф шайхи Зуннун Мисрий (796-861) айтган эдики: уч марта сафар қилиб, уч илм келтирдим: аввалги сафарда бир илм

келтирдим - уни хос ҳам, авом ҳам қабул қилди, иккинчи сафар бир илм келтирдим - хос қабул қилди-ю, авом қабул қилмади. Учинчи сафар яна бир илм келтирдим: на хос қабул қилди-ю, на авом¹. Бу илмларнинг биринчиси - шариат, иккинчиси - тариқат ва учинчиси - ҳақиқат бўлиб, кейингисига ҳаракатнинг ўзи билангина эришиб бўлмайди, уни Олоҳ ўзи хоҳлаган саноқли бандаларига беради.

Айни шу - ҳақиқат илмини элга ошкор қилганлиги Мансур Халложнинг ўлимига сабаб бўлди. Бу ҳақда Абдуллоҳ Ансорий шундай деган: “У чиндан ҳам имом, аммо ўзини англаган ва англамаганларга ҳам сўз айтаберди. Ожиз (бу ерда: кам билимли)ларнинг кўнглига гумон солди, шариатга рия қилмади. Унинг бошига не тушган бўлса, сабаб шу эди... Шайх Мансурни илҳом масаласида ўлдирдилар, унга жавр бўлди. Ва унинг бу ишини баъзилар пайғамбарлик, дейдилар, аммо ундай эмас”. Шайх Шиблий деган экан: “У нима деган бўлса, мен ҳам шундай деганман, аммо телбалик мени қатлдан асраб қолди, унинг ақли бошини еди”².

“Ошиқ шудани дарвеш ба духтаре” достонида Содиқ Жондорий ҳам бу “шаҳиди ишқ”ни тилга олиб, ишқнинг жўшу хурушидан Мансур каби пинҳон сирларни оламга ошкор қилдим, деган эди:

Зи чўши бодаат моданди Мансур

Аён кардам ба олам дори мастур (336).

У.Каримовнинг ёзишича, Мирзо Содиқ “Қазову қадар” достони билан диний мутаассибликка қарши чиқади, У Хайём каби ислом шариати намояндалари олдига инсон қисматининг азалдан белгилаб қўйилганлиги ҳақидаги масалани қўяди. Башарти инсон қисмати аввалдан белгилаб қўйилган экан, бас, унинг ҳаёти давомида қиладиган амаллари олдиндан маълум бўлади. Шундай экан, бу икки ошиқ-маъшукнинг ҳеч бир айби йўқ, улар тақдир ёзуғини амалга оширдилар³.

---

¹ Қаранг: Алишер Навоий. Асарлар. Ўн беш жилдлик. 15-жилд (Насойим ул-муҳаббат). - Тошкент, 1968. 77-бет.

² Авлиёлар султони. 87-бет.

³ Қаранг: Ҳодизода Р., Каримов У., Саъдиев С. Адабиёти тоҷик. - С. 273.

Умар Хайём ёзгани каби:
Азаддан лойимни қорганда Худо,
Биларди феълимдан не бўлур пайдо.
Ҳукмидан ташқари эмас гуноҳим,
Хўш, нечун маҳшарда беради жазо?!¹

Маълумки, Мирзо Содик яшаган даврда Бухорода диний мутаассиблик авжига минган эди. Шундай бир шароитда шоирнинг ўзлари қисмати азалийни тарғиб қилиб, яна ўзлари одамларнинг хатти-ҳаракатлари устидан назорат қиладиган, ҳукм чиқарадиган зоҳирбин дин аҳлига ҳам қарши чиқиши, ишқ дардидан бенасиб, ўзидан беҳабар жоҳилу нодон кимсаларни ҳам қаттиқ танқид қилиши ҳамда ўзининг қазою қадарнинг муқаррарлиги, тақдирдан қочиб қутулиб бўлмаслиги ҳақидаги қарашларини илгари суриши табиий эди. Бу жиҳатдан У.Каримовнинг фикрларида жон бор.

Шундай қилиб, “Қазову қадар” достонида ҳаётини воқеа қатига тасаввуфий мазмун яширинган бўлиб, унда Оллоҳнинг дунёни, наботот, ҳайвонот олами ва инсониятни яратгани ҳамда инсон ўз Парвардигорини севиши, унга интилиши, лекин бу йўлда унга қатор қийинчиликлар юзланиши - дунё ва жоҳил кимсалар унга халақит бериши, ошиқ бу каби гов-тўсиқларнинг барчасини енгиб ўтган тақдирдагина мақсадига эришишини ўлимга тик борган ошиқ мисолида кўрсатади. Чунки ҳақиқий ошиқ ишқ йўлида ўлимдан қўрқмайди - тик боради (“Ошиқ кишига ўлмоқ - айни муддао келди”)², маъшуқа ор-номусдан кечади (“Чиқормиш ишқ номус пардасидан ул Зулайхони”)³. Воқеан, тасаввуфнинг моҳияти ҳам шу: ишқ йўлида ор-номусдан ҳам, жондан ҳам кечиш керак!

---

¹ Умар Хайём. Рубоийлар. 28-бет.

² Бобораҳим Машраб. Меҳрибоним, қайдасан? 48-бет.

³ Шамсуддин Муҳаммад Ҳофиз Шерозий. Ғазаллар. - Тошкент, 1958. 29-бет.

“Ишқни мажозий усулда тасвирлашдан мақсад уни реал ҳаётӣй материал орқали кўрсатишдир; тирик инсонларнинг шавқу завқ, ғам ва шодликлари, кураш ва драмалари образларда, воқеа-ҳодисалар тасвири жараёнида берилади, натижада сўфиёна дард ғалаёни кенг ўқувчилар таъбиға мос келадиган саргузашт ишқий қисса ичида гавдаланади. Буни фалсафий тасаввуфий маънони ҳаётӣй материал орқали бадий талқин этиш деб аташ мумкин. Зотан, ҳаётнинг ўзи бутун мураккаблиги, зиддиятлари билан илоҳ илмининг тафсири, образларда кўринишидир. Шундай экан, шоир хоҳ мажоз йўсинида бўлсин, хоҳ тўғридан-тўғри ҳақиқатни қаламга олсин - у Буюк тангри маърифатининг бадий талқинчиси бўлиб майдонга чиқади”¹.

“Ошиқ шудани дарвеш ба духтаре”
(“Дарвешнинг бир қизға ошиқ бўлиши”)

Ушбу ном билан аталувчи кичик дoston ҳам Мирзо Содиқ Жондорий қаламига мансуб бўлиб, баъзи манбаларда бу асар “Ошиқ шудани дарвеш ба зебо духтаре” тарзида ҳам учрайди. Асар ҳажм жиҳатдан кичик, бор-йўғи 40 байт - 80 мисрадан иборат бўлганлиги учун уни манзума деб атасак ҳам бўлади. Содиқ Жондорийнинг бошқа дostonлари каби бу манзума ҳам анъанавий соқийға мурожаат билан бошланади:

Биё, соқий, бидеҳ жоми шаробам,
Зи сўзи барқ махмури кабодам (33^a).

Шоир соқийдан май тўла жом сўрайди ва шу май билан ғаму андуҳ чақинидан куйган дардли кўнгилға таскин излайди, тасалли топмоқчи бўлади. Сиртдан қараганда, шоир гўё дostonчиликдаги анъанавий йўлдан бориб, ўз манзумасини соқийға мурожаат билан бошлагандек

---

¹ Комилов Н. Сукрот - комил инсон тимсоли// Ўзбекистон адабиёти ва санъати, 1991, 27 сентябрь.

кўринади. Бироқ сатрларнинг ботиний маъноларига чуқурроқ разм солинса, муаллифнинг дарду оҳлари соқий ва шаробга алоқадор ағъанавий тимсоллар либосига ўраб берилаётганлиги намоён бўлади:

Ба соғар фикри кори бенаво кун,
Баёнамро ба маъни ошно кун (33⁶).

Маъноси: “Май воситасида бу бенавонинг ишига ривож бер, сўзларимни маънога ошно қил”.

Бу байтнинг мажозий маъноси ҳам бўлиб, у: “Менга муҳаббат майини тутгину, Ҳақ сирларидан воқиф қил”, - тарзидадир.

Манзуманинг бош қаҳрамони бир дарвеш. Аслида ушбу қайднинг ўзиёқ дostonнинг сўфиёна мазмунда эканлигини тасдиқлайди. Чунки дарвеш - тасаввуфий адабиётнинг асосий қаҳрамони. Бу адабиётда дарвешлар “Оллоҳнинг ердаги халифалари” сифатида улуғланади, нафсини енга олган кишилар тимсоли қилиб тасвирланади. Жумладан, Сулаймон Боқирғоний дарвешларни таърифлаб, шундай ёзган эди:

... Ҳақнинг сирри асрорлари дарвешларнинг ичида...

Суратлари мундадир, сийратлари андадир,

Подшоҳлара на сондур дарвешларнинг ичинда¹.

Дарвеш - моддий бойликдан, нафси шум орзулардан қўл силтаб, дунё неъматларини тарк қилиб, ҳақиқат йўлига кирган киши. Дарвеш - умрини ишқ ва риёзатга бағишлаган тариқат йўлчиси, чин ошиқ, - деб ёзади тасаввуф адабиётининг етук талқинчиларидан бўлмиш Шороҳим Ҳаққул. Содиқ Жондорий ҳам бир ғазалида:

Чатри шоҳу роҳату девори дарвеши надошт,

Сар зи фикри сояи боли ҳумо бардоштам, -
деб ёзган эди.

Маъноси: “Шоҳ чодирни паноҳида дарвешлик девори соясидан олган роҳатни туймаганим учун Ҳумо қушининг

---

¹ Сулаймон Боқирғоний. Боқирғон китоби. - Тошкент, 1991. 17-бет.

қаноти сояси ҳақидаги хом хаёлларни бошимдан чиқариб ташладим.”

“Ошиқ шудани дарвеш ба духтаре” достонининг асосий воқеаси шундай бошланади:

Яке дарвеш дар хилват нишаста,
Ба рӯи дарҳои ҳирсу оз баста,
Бино, ки сӯйи саҳро рафт он ёр,
Ба доғи лоларӯе шуд гирифтор (33⁶).

Маъноси: “Бир дарвеш хилватга чекиниб, ҳирсу ҳавас эшикларини юзига ёпган (яъни ҳою-ҳаваслардан воз кечган) эди. У саҳро томонга кетди-ю, бир лолаюзлининг ишқига гирифтор бўлди”.

Мажозий ва илоҳий муҳаббат орасига Хитой девори кўйиш нотўғри. Улар бир-бирини тақозо қилади, зеро, “мажозий ишқ илоҳий ишқни кучайтирувчи, тезлаштирувчи восита”¹.

Бинобарин, тақводор дарвешнинг “лолаюзлига гирифтор” бўлиши билан унинг илоҳга муҳаббати камаймайди, аксинча, бу ишқ кучайди, муайян бир ҳақиқатга айланади.

Бундай воқеалар тасаввуф тарихида кўп учрайди. Чунончи, парҳездорликда якто, орифи замон бўлмиш Шайх Санъонни эслайлик (Алишер Навоий, “Лисон ут-тайр”). У тарсо қизини кўргач, ошиқу мубтало бўлиб, васл илинжида не-не маломатларга чидамади, не-не паст юмушларни бажармади...

Сўфийлар нуқтаи назарига кўра, чин маънодаги камолотга ишқ орқали эришилади. Шундай экан, тарсо қизи - Шайх Санъон учун, муғанния аёл - Шайх Рўзбеҳон учун, Лайли - Мажнун учун, Ширин - Фарҳод учун ва лолаюзли гўзал - дарвеш учун илоҳий ҳусну жамол зуҳур этган маҳзар бўлиб, бу маҳзарни севиш орқали уларнинг Илоҳга муҳаббати синовлардан ўтиб, комиллик касб этади.

---

¹ Комилов Н. Тасаввуф. 57-бет.

Шу тариқа, лолаюзли гўзалга бўлган муҳаббат ҳам дарвешнинг сокин ҳаётида туб бурилиш ясайди. Унинг доимий ҳамроҳи - тасбеҳи ипи энди муҳаббат риштасига айланди, белидаги зуннори ҳам ишқ камари бўлиб белига боғланди. Энди у гулнинг ишқида ўртанган булбул каби паришонҳол бўлиб, чарх урар ва нола қилар эди:

Ки тори субҳа он тори муҳаббат,
Ки баста-баста зуннори муҳаббат.
Ба сони булбули шўрида аҳвол,
Ба ишқу гулруҳе гардида помол (33⁶).

Ошиқ дарвеш таърифига бағишланган сатрлардан кейинги бир қанча мисраларда ёр ҳусну жамолининг таърифи берилади. Шуниси қизиқки, шоир бу асар қаҳрамонларини ҳам ўз ватани - Жондордан танлайди, ошиқ юрган саҳронинг отини Жондор деб атайди:

Дар ин саҳро, ки номаш Жондор аст,
Мақоми мардуми маънишикор аст (34^а).

Шу жой халқи ожиз ва ингроқ бир товушни эшитиб, йиғилиб келадилар. Уларнинг йиғилишиб келишлари юлдузлар тўдасига ўхшатилади. Иккинчи томондан эса, шоир юлдузларни ўз сўзларига қиёслайди, уларни мезони сухан, яъни сўз тарозусига солиб ўлчамоқни, назмининг салмоғини билмоқни хоҳлайди. Дарвешнинг оҳу-зорини эшитиб келган инсоф-андишасиз кимсалар: “ҳамёнингда пулинг бўлса, сен ўз дардингнинг ҳақимисан, у сенинг ҳар қандай дардинга даво бўлади”- деб унга ёр ваъдасини бериб, бор-будини қоқиб оладилар:

Хуш омад хастаро ин ҳарфи ёрон,
Ниҳода ганжро дар пеши морон.

“Хаста” ошиққа ёронларнинг маслаҳатлари маъқул тушиб, илонларга хазина насиб этгани каби у ҳам борини “илонлар” олдига қўйди. Ошиқ бу саҳрога ёр васлини истаб келган эди, лекин...

Ба саҳро рафту ин ҳангомаро дид,
Макр, ҳасрат зи боғи орзуяш чид (34^б).

Лекин ошиққа васл гуллари эмас, балки макр ва ҳасрат тиканлари насиб этди.

Бу аччиқ ҳақиқатни унга бир одам англади:

Ба он ёре, ки ҳуснаш дар камин шуд,

Ба давлат метавони ҳамнишин шуд (34⁶).

Бу парча асар кульминациясининг ечимидир.

Турк йигит “авбоши бебок” ошиққа ҳақиқатни англади деди: “Бу дунёда ҳар бир дардинг, ҳатто ишқ дардининг ҳам давоси битта - пул! Сенинг пулинг бўлса, бадавлат бўлсанг эдинг, ишқида ўртанганинг ўша дилбар ҳам сен билан ҳамнишин бўлар эди. Сенда зару зевар йўқ, борини ҳам бой бердинг. Энди ҳеч нарсадан умид қилма, бор, йўлингдан қолма!”

Чу бешнуд ин сухан он ёри дарвеш,

Гузашт аз ёру аз дунёву аз жўш.

Биё, Содиқ, хамуш, ин ҳарфи абтар,

Ба гўши аҳли маъни шуд муқаррар (34⁶).

Маъноси: “Дарвеш бу сўзларни эшитди-ю, ёрнинг ҳам, дунёнинг ҳам, ишқ тугёнининг ҳам баҳридан ўтди. Кел, эй Содиқ, беҳуда чиранма ва сукут сақла, бу беҳуда сўзлар маъно аҳли қулоғига кўп тақрор бўлди.”

Кўринадики, “Ошиқ шудани дарвеш ба духтаре” манзумасида ҳам “Қазову қадар” достонидаги каби илоҳий ва дунёвий ишқ бир-бирига қарама-қарши қўйилади. Илоҳий маҳбуба чек-чегарани билмайдиган оташин, ҳар қандай манфаатлардан холи бўлган покиза муҳаббатни, мусаффо туйғулар, самимий кечинмаларни талаб қилса, дунё гўзалига зару зеварсиз етиб бўлмайди. Оллоҳга боғланган юрак тобора покланиб, юксалиб борса, дунё тузоғига илинган дил унинг ботқоғига ботаверади.

Илоҳий муҳаббат молу дунё у ёқда турсин, дунёга тегишли заррача нарсани ҳам тан олмайди. Ҳақ таоло айтур: “Ҳар кишиким, анинг кўнглида зарра чоғлиқ дунёнинг қадри қиммати бўлса, ҳаргиз Парвардигорнинг ризосини топмас”¹. Шунинг учун Машраб: “Бўлса бир

---

¹ Авлиёлар султони. 139-бет.

сўзанга меҳринг - қоҳиши жонинг сенинг”¹, - деб ёзади. Хожа Ориф ар-Ревгарий сўзича эса: “Ул қушки, бўйнида оғир (дунёвий) юк осиглик экан, бас, қандоқ кўкка парвоз айласун?! Соликким бу дунёга дилбандлиги бисёрдур, илоҳий парвоз қилолмас ва талаб водийсига қадам қўёлмас”. Бу жиҳатдан Фаридиддин Аттот билан боғлиқ бир ривоят диққатга сазовор:

“Аттотнинг дўконига бир дарвеш кириб, Худо йўлига садақа сўрайди. Муҳаммад унга парво қилмади. Шунда дарвеш айтди:

- Эй хожа, не навъ ўлгунгдур?

Муҳаммад жавоб берди:

- Сен қандай ўлсанг, мен ҳам шундай ўлгумдур!

Дарвеш деди:

- Йўқ, сен ундай ўла олмассан.

Муҳаммад сўради:

- Не учун?

Дарвеш деди:

- Шунинг учунким, менинг юким енгил, қуруқ танам ва уни беркитган жанда хирқадан ўзга нарсам йўқ. Менинг бу дунё дўконини тарк этишим осон. Аммо сенинг юкинг оғир: ҳашаматли иморатинг, мол тўла дўконинг, зар тўла ҳаменинг, хизматкор гуломларинг бор. Шунгча юк билан манзилга қандай етиб борасан? Ўз ишингнинг чорасини қил, мен эса мана бундай ўламан.

Дарвеш шундай деди-ю, белидаги қовоқ качкўлини бошининг остига қўйиб, жон берди. Муҳаммад ҳайратдан мол қолди”².

Бу воқеа Аттотнинг тақдирини ўзгартириб юборди: у бутун мол-мулкани қариндош-уруғларига бўлиб бериб, шаҳарни тарк этади, саҳрога чиқиб, кимсасиз бир ғорда Оллоҳ ишқи билан машғул бўлади, ўтли ашғорлар ёзиб, ошиқлар кўнглига ўт солади, машҳур авлиё ва ҳассос шоир бўлиб етишади.

¹ Бобораҳим Машраб. Меҳрибоним, қайдасан? 33-бет.

² Фаридиддин Аттот. Илоҳийнома. Тошкент, 1994, 3-бет.

Сахро Содик Жондорий ижодида жуда кўп тилга олинади. Биз кўриб ўтган учала дostonда ҳам (“Дахмаи шоҳон” бундан мустасно) сахро ҳақида гап боради.

Сахро - тасаввуфда чек-чегарасиз, бепоён ишқ оламининг тимсоли бўлиб келади. Жондорий дostonлари қаҳрамонларининг сахрога чиқишлари уларнинг ишқ оламига кириб келишларига ишорадир.

Сахро тасаввуфнинг муҳим рукнларидан бири ҳисобланишининг хилват билан ҳам алоқаси бор. “Хилват - ёлғизлик, танҳо бўлмоқ, маълум фурсат одамлардан узоқлашиш. Тасаввуфда дунёдан этак силкиб, моддий муносабат ва алоқадорликдан воз кечиш - маъшуқи азал хаёли билан заҳмат тортиш”, - деб ёзган эди Н.Комилов.

Шунинг учун ҳам “Қазову қадар” дostonида ошиқ гулшанга етиш, унинг васлидан баҳраманд бўлиш учун неча йиллар сахрода кезади, ранжу машаққатлар тортади. “Ошиқ шудани дарвеш ва духтаре” манзумасида ҳам шу ҳолатга дуч келамиз: ишқ вужудини ўртаган ошиқ сахрога чиқиб кетади. Сахрога чиқиш ишқ оламига киришга ишорадир.

Сахронинг тасаввуфнинг муҳим рукнларидан бўлиши хилват билан ҳам алоқаси бор. “Хилват - ёлғизлик, танҳо бўлмоқ, маълум фурсат одамлардан узоқлашиш. Тасаввуфда дунёдан этак силкиб, моддий муносабат ва алоқадорликдан воз кечиш - маъшуқи азал хаёли билан заҳмат тортиш”¹. Кейинчалик Баҳоуддин Нақшбанд ўз рашҳаларида бу шартни ривожлантириб, хилватни узлатда эмас, балки ҳақиқий Оллоҳ йўлига кирган солиқ ана шу жамъат ичида ҳам хилват қилаверади. “Сабаби - хилватга чекиниш инсоннинг қалбида кечавериши мумкин ҳодиса-ку”².

Бу тасаввуфни ҳаётга яқинлаштириш эди.

Дунёвий муҳаббат эса бу, аввало, тўй харажатлари, уй-жой, бола-чақа, орзу-ҳавас, еб-ичиш, кийиш...

---

¹ Аҳмад Яссавий. Ҳикматлар. 251-бет.

² Олим С. Нақшбанд ва Навоий. 72-бет.

Буларнинг бари соф дунёвий нарсалар бўлиб, сўфийлар наздида улар кишини ҳақиқий йўлдан чалғитади. Шунинг учун ҳам Хожа Ориф ар-Ревгарий “Дунёвий муҳаббат барча кулфат ва ёмонликлар калитидур”, - деб ёзади. Ашаддий сўфийлар ҳатто жисмоний муҳаббатга қарши чиққанлар, бола-чақани эса Оллоҳга бўлган ишқнинг бўлинишига сабаб бўлади, деб ҳисоблаганлар. Бу ўринда Иброҳим Адҳам ва унинг ўғли билан боғлиқ ривоят диққатга сазовордир:

“Иброҳим Адҳам Балх шаҳрида шоҳ эди, тожу тахтини ташлаб, дарвеш жандасини кийди. Чунки кўнглида Оллоҳнинг меҳри баланд эди. Бу муҳаббат тожу тахт, давлату шухрат, хотин ва фарзанд муҳаббатидан устунлик қилди. Иброҳим Адҳамнинг қаерга кетганини на болалари, на хотини, на ошно-дўстлари биларди. Орадан неча замонлар ўтиб, ўғли катта бўлиб қолади ва отасини излаб, сафарга чиқади. Неча шахру қишлоқларни кўради, саҳролар, боғларни кезади. Охири Иброҳим Адҳамни Макка шаҳридаги бир зовиядан топади. Ота-ўғил бир-бирларига яқинлашиб, меҳрлари жўш уриб, қучоқлашадилар. Аммо шу заҳотиёқ Иброҳим Худога нола қилиб, дейди: “Эй парвардигор, мен фарзандимни кўриб, меҳрим жўш уриб, Сенга бўлган муҳаббатим бўлинди. Ё менинг жонимни ол, ё бу навқирон йигитнинг жониники, Сенга бўлган муҳаббатим бўлинишини хоҳламайман”.

Худованд бу илтижони қабул қилди ва ўғлининг жони ота қучоғида турибоқ узилди”¹.

Бундай ривоятларнинг тасаввуфий адабиётларда кўплаб, турли вариантларда учраши бу ҳолнинг жузъий ҳодиса эмаслигини кўрсатади. Хожа Ориф ар-Ревгарий “Орифнома” рисоласида шунга ўхшаш бир ривоятни келтиради:

“Фузайл Аёз (ҳижрий 187 йил вафот этган) кунлардан бир кун фарзандини бағрига босиб, эркалаб турганда, боласи деди: “Эй падар, мени яхши кўрасанми?” Фузайл деди: “Оре!” Бола деди: “Оллоҳни-чи?” Деди: “Оре!” Бола деди: “Оё падар, нечта юрагинг бор?” Деди: “Битта юрагим бор”. Ул деди: “Бир юракда икки дўстни қандоқ сиғдирасан? Бир идишда сув ва ўтти сақлаб бўлурми?!” Фузайл раҳматуллоҳи алайҳ билдики, бу садо (калом) ғайбдан зоҳир бўлди ва Ҳақ таолонинг ғайратидандур.

---

¹ Фаридиддин Аттор. “Илоҳийнома”. 44-бет.

Фарзандини бағридан узиб, ерга қўйди. Тупроққа юзтубан тушиб, юз-кўзини ерга урганча жонини жононига топширди”¹.

Кўринадики, илоҳий ва дунёвий ишқ ўртасида ана шундай катта тафовутлар бор! Содиқ Жондорий манзумаси қаҳрамони - дарвеш эса аросатда қолган ошиқ; у молу дунёсидан айрилиб, дунё гўзалига эришишдан маҳрум бўлди, тирик қолиб, илоҳий маҳбубадан ҳам мосуво бўлди.

Бу балки Содиқ Жондорийнинг ўз аянчли, ора йўлда қолган тақдиридан ўкиниб қилган оҳу фарёдидир; ахир у ҳам на дунё ишлари - сарой хизматини қилиб, олам лаззатини кўрди, на илоҳий ишқ йўлини тутиб, Олоқ муҳаббатига сазовор бўлди (Албатта бу шоирнинг ҳаётлигидаги иқрори!).

Содиқ Жондорийнинг ҳар икки достонида ҳам ишқдан беҳабар, жоҳилу нодон кимсалар - оломон образи алоҳида ўрин тутади.

Бу шундай кучки, у илоҳий ишқ йўлида ҳам, дунёвий муҳаббат йўлида ҳам тўсиқ, ғов. Оломон “Қазову қадар”да севишганлар ўлимига сабабчи бўлган бўлса, “Ошиқ шудани дарвеш ба духтаре” манзумасида дарвешнинг бор-будини қоқиб олди. XVIII асрда Содиқ Жондорийни қийнаган бу муаммо XX асрда Абдулла Ориповни “ҳасратли ўйга” толдирди:

Нимасан? Қандайин сеҳрли кучсан?

Нечун томошага бунчалар ўчсан?

“Қазову қадар”да оломон ишқдан беҳабар, жоҳилу нодон кимсалар тимсоли бўлиб келса, “Ошиқ шудани дарвеш ба духтаре” манзумасида нафс қуллари, зару зеварни ҳамма нарсадан, ҳатто одамгарчиликдан ҳам устун қўлдиган аянч кимсалар рамзи сифатида тасвирланади.

Маълум бўладики, “Қазову қадар” ҳамда “Ошиқ шудани дарвеш ба духтаре” дostonлари орқали Содиқ Жондорий “мажоз тариқати бирла ҳақиқат асрорини” (Навий) қаламга олади, ҳаётий муҳаббат можаролари воситасида илоҳий ишқ машаққатларини тасвирлайди. Мажозий ва илоҳий ишқни ўзаро қиёслаб, инсон умрининг моҳияти мажозий ишқдан илоҳий ишқ сарй юксалиш эканини кўрсатади.

---

¹ **Хожа Орф ар-Ревгарий. Орифнома. 11-бет.**

Содиқ Жондорийнинг бошқа асарлари

Содиқ Жондорий “Ахлоқ” номли бир рисола ҳам ёзган. Форсий тилда яратилган бу рисола Хусайн Хоразмий томонидан 1890 йилда ўзбек тилига таржима қилинган. Унинг қўлёзмаси ЎЗР ФА Шарқшунослик институтида 13223 тартиб рақами билан сақланади.

Рисола номидан ҳам кўриниб турганидек, жамият тараққиёти, миллат камолоти учун ҳамиша долзарб ва муҳим бўлган муаммо - ахлоқ масаласига бағишланган. У анъанавий Оллоҳга ҳамд билан бошланади:

Ҳар тилеким, сени зикр этмаса - гўё эрмас,
Ҳар кўнгулким, сени ёд этмаса - бино эрмас¹.

Рисола наср ва назмда ёзилган. Аввал ҳалоллик, тўғрилиқ, поклик, камтарлик, мардлик, сахийлик каби ахлоқ категориялари ҳақидаги назарий фикрлар берилиб, кейин у шеърий байтлар ёки араб тилидаги ҳадислар ё ҳикматлар билан асосланади. Чунончи, шоҳнинг мавқеи, унинг жамият ҳаётидаги ўрни ҳақида фикр юритар экан, шоир қуйидаги шеърий парчани келтиради:

Адлни санъату ҳунар билгил,
Зулмни дашнаи² жигар билгил.
Шоҳ адл айласа, беҳишт улду,
Зулм гар қилгуси, куништ³ улду⁴.

Нафс балоси ва унинг дастидан қутулмоқ чоралари, ёшлик неъматлари ва кексалиқ фазилатлари, ҳаёт марҳаматларию синовлари, ишқ ва ошиқлик бахти ва бошқа масалалар ҳам рисоланинг мағз-мағзига сингдириб юборилган. Чунончи:

“Айтурларким, тўрт нимарса тирикликка сабабдур: тоат пеша қилмоқ, насиҳат қабул қилмоқ, шафқат кўрсатмоқ ва эмонатга диёнат бажо келтурмоқ”⁵.

Ёки:

“Тўрт нимарса бадбахтлик нишонидур: жоҳиллар бирла суҳбат тутмоқ, ямонларга дўстлик қилмоқ ва яна бири беҳудлардин насиҳат эшитмоқ ва яна бири хотунлар сўзига амал қилмоқ”⁶.

¹ Мирзо Содиқ. “Ахлоқ” рисоласи. ЎЗР ФАШИ 13223-рақамли қўлёзма. 2-бет.

² Дашна - ханжар.

³ Куништ - оташпарастрлар ибодатхонаси.

⁴ Мирзо Содиқ. “Ахлоқ” рисоласи. 11-бет.

⁵ Мирзо Содиқ. “Ахлоқ” рисоласи. 199*-саҳифа.

⁶ Мирзо Содиқ. “Ахлоқ” рисоласи. 200-бет.

Мирзо Содиқ Мунший Жондорий муаррих сифатида ҳам баракали ижод қилган. У кўплаб Таърих-қитъалар ижодкори ҳисобланади. Бу намуналар турли тарихий воқеа-ҳодисалар муносабати билан ёзилган. “Тарихи тўйи суннати амирзода Мир Ҳамза Тўра ба вилояти Қарши”, “Тарихи жулуси ҳазрати амир Маъруф”, “Тарихи шитофтани амир Маъсум” каби тарихлар шулар жумласидандир. Бу яратмаларни шоир “Таърихи манзум”, яъни “Шеърий тарихлар” деб номлаган.

Содиқ Жондорий моҳир ва хушхат хаттот ҳам бўлган. ЎзР ФА Шарқшунослик институти қўлёзмалар фондида шоир тузган ва кўчирган баёзларнинг қўлёзмалари сақланади. Чунончи, 3321-рақамли қўлёзма жуда гўзал настаълиқ хатида кўчирилган. Баёздан Содиқ Жондорийнинг йигирмага яқин ишқий ғазаллари ўрин олган. Унда, хусусан, Шайх Саъдий Шерозий, Хўжа Ҳофиз Шерозий, Абдурахмон Жомий, Бадриддин Ҳилолий ғазалларига кенг ўрин берилган. Қўлёзмани кўчирган котиб Мирзо Муҳаммад Содиқ Жондорий эканлиги унинг сўнгги бетига қайд этилган, лекин кўчирилган йили кўрсатилмаган.

Бундан ташқари, Жондорнинг Поччойи (Содиқ Жондорийнинг “Рафъи тумани Оҳугиру Хайробоd” достонида бу ном “Работи Подшоҳи” сифатида тилга олинади) қишлоғидан топилган - Раҳмат эшоннинг шахсий кутубхонасидаги “Нурнома” номли тўплам ва Ҳузурий деган шоирнинг девони ҳам Мирзо Содиқ томонидан китобат қилингандир.

Кўринадики, Содиқ Жондорийдан жуда бой мерос қолган. Шоирнинг лирик, эпик асарлари ва муншаотларининг ҳар бири алоҳида-алоҳида тадқиқотлар учун материал беради. Шоир адабий мероси ҳақида баъзи ишлар амалга оширилган бўлса-да, уларни бу мавзуга кириш сифатида баҳолаш мумкин.

Кейинги йилларда қадимий қадриятлар тикланиб, дину тасаввуфга катта эътибор берилмоқда. Мумтоз адабиётимиз намуналари айти шу жиҳатлардан қайта кўриб чиқилмоқда. Содиқ Жондорий ижоди ҳам худди шу - тасаввуф гоёлари билан суғорилганлиги туфайли кўпинча илмий тадқиқотлардан ташқарида қолиб келган эди. Энди шоир ижодини дину тасаввуф жиҳатидан, сўз санъатининг собит қонуни бўлмиш бадиият нуқтаи назаридан тадқиқ қилиш ишига илк қадамлар қўйилди.

ХУЛОСА

Халқимизнинг улўф фарзандлари кўп. Лекин улар орасида ватан олдидаги хизматлари муносиб баҳоланиб, эъзоз-эътиборга сазовор бўлганлари билан бир қаторда Шўро мафкурасининг тазйиқи туфайли ноҳақ қораланганлари ёки шунчаки унутиб қўйилганлари ҳам бор. Мустақиллик шарофати билан “насл-насабимизни эслаш ва тиклаш замони келган бир даврда”¹ ўз қадрини топмаган ана шундай буюк аждодларимизнинг муборак номини оқлаш, асарларини халққа қайтариш, шу тариқа маънавиятимизни янада бойитиш бугунги куннинг талабидир.

Мирзо Содиқ Мунший Жондорий ҳам XVIII асрнинг иккинчи ярми XIX асрнинг бошларидаги ўзбек ва тожик адабиётида катта ўрин тутгани ва ўз даври шоирларининг пешқадами бўлганига қарамай, шоир ҳаёти ва ижоди йўл-йўлакай ўрганилиб, имкони борича уни четлаб ўтишга ҳаракат қилинди. Бу ҳолнинг икки сабаби бор: биринчиси - шоирнинг Бухоро амирлари саройида хизмат қилганлиги ва амир-амалдорларга бағишлаб мадҳия шеърлар ёзгани бўлса, иккинчиси - унинг тасаввуф таъсирига берилгани, Ҳофиз ва Бедилга эргашиб сўфиёна асарлар битганидир.

Аслида эса Содиқ Жондорий ўз даври адабий муҳитининг қиёфасини белгилаб берган адиб десак ҳақиқатни сўзлаган бўламиз. Содиқнинг Саъдий ва Ҳофиз анъаналарини давом эттириб, Соиб ва Бедилга эргашиб яратган шакл ва мазмун жиҳатдан баркамол ғазаллари, хайёмона фалсафий теран рубоийлари, ўз даврининг овози бўлиб янграган бадий юксак дostonлари замондошларини қандай тўлқинлантирган бўлса, кейинги авлод шоирларига ҳам шунчалик кучли таъсир этди. Адабиётшунослигимиз Содиқ меросидан воз кечиб, ўз

---

¹ Каримов И. Истиқдол ва маънавият. Тошкент, 1994, 95-бет.

даврида қанчалик ютқазган бўлса, бу бадий юксак ва ранг-баранг намуналарни ўзлаштириш билан ватан адабиёти шунчалик ютади.

Муайян адиб ҳаёти ва ижодини у яшаган давр ва муҳитдан ажратиб олиб ўрганиб бўлмаганлиги сабабли баҳоли қудрат саройларида Мирзо Содиқ хизмат қилган Дониёл, Шоҳмурод, Ҳайдар каби Бухоро амирларининг ҳукмронлик йиллари, уларнинг шоҳ ва инсон сифатидаги қиёфалари, хатти-ҳаракатлари, ўша даврдаги ижтимоий сиёсий ва маданий-адабий ҳаёт хусусида ҳам зарур деб билган маълумотларни сиз - азиз китобхонларга ҳавола қилдик.

Содиқ Жондорий ўзидан кейинги авлодга жуда қимматли адабий-тарихий мерос қолдирганки, улар ҳали бир неча авлодларни қаноатлантириш, ақлий қобилият ва тафаккурларини ривожлантириш ва, энг асосийси, имон-эътиқодли инсонларини тарбиялаш ишига катта хизмат қилажақдир.

Бизнинг бу кичик рисоламиз халқимизнинг кўп минг йиллик маданий, адабий ва диний қадриятларини тиклаш борасидаги дастлабки хайрли қадамлардан биридир. Илоҳо, яратган эгам бу хайрли ишимизни халқимизга манзур қилиш билан бизни ҳам бир даража мамнун айласин. Рисоламиз халқимиз хонадонига эзгулик ва яхши ишларнинг бир ушоғи бўлиб кириб борса, ўзимизни ниҳоятда бахтиёр инсон деб ҳис килажакмиз. Ўтганларнинг руҳи Сизни ва бизни ҳаминиша қўллаб-қувватласин.

Содиқ Жондорийга Қасам

Содиқо, Жондор, Бухоро, Қаршидан излаб сани,
Кимлигингни билмаган элимга қайтарсам қани!
Қасри шоҳона ичинда, ўртаниб ўтдинг, дариг,
Ул қалам келмиш, кўмакка дардларинг аритгани.
Ҳар қаёнга сочилибдир ўтли оҳ - ашъорларинг,
Ўз элингда йўқ бириким, кўзга суртсам ман ани.
Чархи кажрафтор экан-да, ғайри динни дўст билиб,
Ўз бобомизни унутдик, қилмишин кўр оммани.
Мен, Дилором, энди ором билмагайман изланиб,
Ким савоб иш бошлагай, қўллар эгам ул бандани.
Ҳақ шаҳодат айласинким, қўлласин руҳинг мудом,
Содиқо, шоир бобом, элимга қайтаргум сани.

МУНДАРИЖА

Содиқ Жондорий серқирра истеъдод соҳиби	3
Муқаддима	9
Биринчи фасл. Давр - ижодкор балогатида муҳим босқич	
Содиқ Жондорийнинг ҳаёт йўли	11
Содиқ Жондорийнинг адабий мероси	21
Иккинчи фасл. Шеърят - қалб фарзанди	
Шоирнинг лирик мероси	25
Содиқ Жондорий рубойлари	41
Учинчи фасл. “Майдони васеъ” маснавийлар	
Содиқ Жондорий дostonлари	44
“Дахмаи Шоҳон”	46
“Дахмаи Шоҳон”нинг кейинги адабиётга таъсири ..	76
Содиқ Жондорий “Саёҳатнома”си	82
Содиқ Жондорийнинг фалсафий-тасаввуфий дostonлари	90
“Қазову қадар” (Қисмат)	90
“Ошиқ шудани дарвеш ба духтаре”	105
Содиқ Жондорийнинг бошқа асарлари	114
Хулоса	116
Содиқ Жондорийга (Қасам)	118

Муҳаррир: У.Зокиров

**Босишга рухсат этилди 12.12.2001 й.
Қоғоз бичими 60x84 ¹/₁₆. Офсет қоғози. Босма табоғи 10,0.
Адади 1000 нусхада. 26 - буюртма. Келишилган нархда.**

**ЎзР ФА “Фан” нашриёти: 700047, Тошкент,
акад. Яҳё Фуломов кўчаси, 70.**

**ФТДК ДИТАФ босмахонасида чоп этилди.
Тошкент, Олмазор 171.**